

POZADINA PRVOGA UGARSKOG NAPADA NA RAB (1071)

Lujó Margetić

I. Pisac legende o Sv. Krištoforu. »Prvo čudo«: Unragi, Varazi, Vagi; vrijeme napadaća

1. Nedugo nakon donošenja Vinodolskoga zakona (1288), čiju 700. obljetnicu uskoro slavimo, nastao je na Rabu drugi važan povijesni i pravno-povijesni dokument od prvorazredne važnosti za upoznavanje prilika i okolnosti na širem kvarnerskom području u ranom i razvijenom srednjem vijeku. Naime, 1308. godine napisao je rapski biskup Juraj Hermolais legendu o čudima Sv. Krištofora,¹ srednjovjekovnog rapskoga zaštitnika. Ta je legenda u velikoj oskudici vrela, koja nas obavještavaju o našoj ranijoj povijesti, od osobitog značenja jer je poznato da su pisci legenda, sastavljajući hagiografski tekst, imali na umu ne samo podizanje pobožnosti u puku pričanjem o čudima svetaca u korist pastve, nego i zastupanje određene političke linije i programa. Zato se pojedina legenda ne može razumjeti ako se ne vodi računa o vremenu u kojem je nastala i o njezinoj poruci. Kako je pisac neke legende želio da mu se vjeruje, on je u nju često unosio mnoge stvarne događaje iz prošlosti, s time da je te događaje prilagodio svojim ciljevima i da im je dao interpretaciju u skladu sa svojim nazorima.

Biskup Hermolais u legendi o Sv. Krištoforu priča kako je taj svetac već više puta spasio Rab. Prvo čudo odigralo se u vrijeme biskupa Domane kada je neka velika skupina napadača navalila na Rab. Po nagovoru biskupa Domane građani su na gradski zid postavili glavu Sv. Krištofora pa se ratnim spravama izbačeno kamenje i strijele čudom, koje je uzrokovala dobro locirana glava, vraćalo natrag u tabor napadača, dok oni prestrašeni čudesnim događajem nisu odustali. Ime napadača nije sigurno: Farlati ga čita Unragi, Rački Uaragi, a Ruić Vagi. Drugo čudo dogodilo se kada je ugarski kralj poslao vojvodu i bana Ugru da s 13 lađa osvoji Rab. Rabljani su i tom prilikom uz pomoć istoga sveca pobijedili. Sv. Krištofor spasio je i po treći put Rab, kada je knez Sergije u službi ugarskog kralja uz pomoć Krčana opljačkao otok Rab, ali su ga Rabljani konačno odbili, pri čemu su im pomogle i dvije mletačke galije.

U svom radu objavljenom 1978.² pokušali smo objasniti političku pozadinu pisanja te legende. Naime, upravo u to vrijeme ban Pavao Šubić, vjerni

¹ Farlati, Daniel, *Illyricum sacrum V*, Venezia 1775, 243—244.

² Margetić, Lujó, O napadačima iz prvog čuda legende o sv. Krištoforu. *Jadranski zbornik X*, 1976—1978, 105—118.

pristaša hrvatsko-ugarskog vladara Roberta Anžuvince na razne načine iskazuje svoju namjeru da pokori Rab. Rapski je biskup po nama htio osokoliti Rabljane i uvjeriti ih da se hrvatsko-ugarske opasnosti ne trebaju bojati jer im je rapski zaštitnik, Sv. Krištofor više puta pomogao u sličnim prilikama. Po nama se u sva tri slučaja radi o napadaju ugarskih snaga.

Kako se znanstvena spoznaja najbolje unapređuje diskusijom, to treba toplo pozdraviti svaki prilog produbljanju te problematike. To se odnosi osobito na rad³ N. Klaić, u kojem ona raspravlja o situaciji na sjevernom Jadranu oko Raba u XI. stoljeću i iznosi svoje neslaganje s našim tumačenjem prvog čuda Sv. Krištofora. Po njezinu mišljenju ispravna je tradicionalna teza koju je zastupao već Farlati,⁴ a znanstveno obrazložili uz ostale Rački⁵ i Praga,⁶ naime, da su na Rab 1075. godine navalili južnotalijanski Normani, koje po mišljenju tih autora legenda u skladu s drugim vrelima naziva Varjazima. Kako se pak u jednoj drugoj vijesti navodi da je u to vrijeme normanski grof Amiko zarobio hrvatskoga kralja,⁷ to je opće mišljenje da je upravo on onaj vojvoda koji je vodio svoju vojsku u napadu na Rab. Po N. Klaić pisac je legende biskup Juraj Kostica pa je po njoj promašena ideja da bi taj rapski biskup pišući legendu imao na umu ohrabriti Rabljane. Uostalom, N. Klaić se ne slaže ni s našom tvrdnjom da južnotalijanske Normane nije nikada nitko nazivao Varjazima.⁸

Kako su argumentacija i izlaganje i u ovom radu N. Klaić na istoj visini kao i u njezinim ostalim radovima, smatrali smo se obaveznim ponovno analizirati one činjenice i okolnosti na koje N. Klaić skreće pažnju pa iznosimo te svoje nove analize u nadi da one neće biti bez interesa.

2. Osnovni podatak od kojega smo krenuli pišući svoj rad bila je važna okolnost da je legendu napisao rapski biskup Juraj Hermolais, koji se nije zvao Kostica i s obitelji Kostica nije imao nikakve veze. Dok je obitelj Kostica pristajala uz Šubiće i Anžuvince, dotle je obitelj De Hermolais bila izra-

³ Klaić, Nada, Još o prvom »čudu« iz djela *Historia Sancti Christophori martyris*, *Jadranski zbornik* sv. 12, 1982—1985, Pula—Rijeka 1983, 525—538.

⁴ Farlati, op. cit., 230.

⁵ Rački, Franjo, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* VII, 1877, 455—457.

⁶ Praga, Giuseppe, *La traslazione di S. Niccolò e i primordi delle guerre normanne in Adriatico*, *Archivio storico per la Dalmazia*, Roma, god. VI, vol. XI, 1931, str. 2 i dalje.

⁷ Stipišić, Jakov i Šamšalović, Miljen, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (c CD) sv. I*, Zagreb 1967, 136 br. 107: *In anno MLXXV ab incarnatione domini nostri Iesu Christi, mense novembris, ea tempestate qua comes Amicus regem Croatiae cepit. Cini se da je primijenjen calculus Pisanus pa treba uzeti da se datiranje odnosi na 1074. godinu.*

⁸ N. Klaić tvrdi da govorimo »o Ugrima na Jadranu 1074. god.« (N. Klaić, op. cit., 528) i da mislimo da »Salamon i Geza 1074. god. pomažu Zvonimiru« (ibid., 529). To nije tako. Naša je teza da se »napadaj na Rab dogodio prije 1074. godine« (Margetić, op. cit., 115) i da ga treba povezati s ugarskom intervencijom na Jadranu koja se dogodila »poslije 1064. godine« (loc. cit.), tj. između 1064. i 1068. ili između 1068. i 1071. (loc. cit., bilj. 54).

zito provenecijanska. Praga je na osnovi vlastitih arhivskih istraživanja dokazao da je Juraj de Hermolais bio na rapskoj biskupskoj stolici od 1292. do 1309. U skladu s time i naši noviji crkveni povjesnici stavljaju Jurja Hermolaisa na rapsku biskupsku stolicu u to vrijeme.⁹ N. Klaić se očito ne slaže s tim Pragininim analizama. Ako bi ta njezina teza bila točna, i ako bi pisac legende bio Juraj Kostica, to bi doista govorilo protiv naših shvaćanja.

Naime, kako je obitelj Kostica bila snažno prougarški orijentirana, legenda ne bi mogla imati antiugarski karakter. Međutim, da bismo prihvatili tu tezu N. Klaić (koju je već prije iznio Farlati), trebalo bi najprije pobiti Pragine vrlo uvjerljive argumente, a to, mislimo, neće biti nimalo lako, pogotovu ako se uzme u obzir da su se 1308. godine promletački nastrojeni Rabljani imali itekako razloga bojati opasnosti s hrvatsko-ugarske strane. O tome smo podrobno pisali u svom radu pa se na to ovdje nećemo vraćati.

Uostalom, i drugo i prvo čudo je bez i najmanje sumnje antiugarski intonirano.

Što se pak tiče prvog čuda, već je Farlati rekao, govoreći o nazivu naroda koji je napao Rab (Unragi) da »se lako može zaključiti da je riječ iskvarena greškom prepisivača i da je on ime Ugra promijenio u ime Unraga pogrešnim i iskrivljenim prijenosom dvaju slova«. Dakle, Farlati nije sumnjao u to da je biskup Juraj pišući o prvom čudu mislio na Ugre. Samo, Farlati nije tome vjerovao jer se još od Lucija smatralo da se Ugri nisu pojavili na Jadranu prije 1091. Farlati je u glosi dao svoje mišljenje tko bi bili ti Unragi: »točnije Normani ili Hrvati«, ali nije u to pitanje dalje ulazio.

Rački je prvi pokušao znanstveno otkriti identitet »Uaragorum«, kako on čita ime toga naroda. Po Račkome »nema sumnje da su ovdje pod imenom Varaga spomenuti Normani, i to oni Južne Italije, koji su se nazivali tim germanskim imenom«. ¹⁰ On dodaje: »Usp. Malaterae Gaufredi historia sicula lib. III, c. 27, p. 585, Muratori, script. rer. ital. tom V« i kaže da o njihovom upadu u Dalmaciju govore i drugi dokumenti među kojima navodi i naprijed navedeni podatak o grofu Amiku. Međutim, već je N. Klaić ispravno naglasila u jednome od svojih ranijih radova da ni mletački ni dalmatinski izvori te južnotalijanske Normane ne zovu Varjazima.¹¹ Mi smo sa svoje strane temeljito istražili bogato vrelo kronika južnotalijanskih kroničara i utvrdili da oni koji su za to pitanje odlučujuće vrelo uvijek beziznimno strogo razlikuju »otmjene« Normane, koji su se *naselili* u Južnoj Italiji¹² od »bijednih« bizantskih plaćenika Varjaga, koje je Bizant s ostalim zbrda-zdola skupljenim

⁹ Butorac, Josip i Ivandija, Antun, Povijest katoličke crkve među Hrvatima, Zagreb 1973, str. 342.

¹⁰ Rački, loc. cit.

¹¹ Klaić, Nada, Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike, Zgodovinski časopis XLX—XX, 1965—1966, 132.

¹² Margetić, op. cit., str. 109 bilj. 19 s navođenjem svih proučenih južnotalijanskih kroničara. Vidi i str. 108 bilj. 18 o najvažnijem vrelo, Malaterra, Gaufredus, De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis et Roberti Guiscardi ducis fratris eius, Muratori, Ludovico Antonio, Rerum Italicarum Scriptores, T. V, p. I, a cura di Pontieri, Ernesto, Bologna 1927—1928; II 74 (knj. III, gl. 27).

četama povremeno slao na razna bojišta pa, uz ostalo, koji put u Južnu Italiju često upravo protiv Normana. Najizdašniji je izvor pritom upravo Malaterra koji se beskrajno divio svojim »poslodavcima«, južnotalijanskim Normanima i uporno nastojao dokazati da ih bog ima pod svojom stalnom i posebnom zaštitom. On ih s ljubavlju i ponosom naziva »nostri«, a o bizantskim četama, među kojima navodi uz ostale i »Waringe« ima posve drukčije mišljenje.

Dodajmo ovdje da bizantski pisci također strogo razlikuju svoje plaćenike od Normana. Ne bi imalo smisla zamarati čitatelja gomilanjem podataka. Spomenimo bar Anu Komnenu,¹³ koja često spominje bizantske plaćeničke čete regrutirane na sjeveru (»Varangoi«, »Nemitzoi«), dok bizantske protivnike u Južnoj Italiji, Normane, naziva, dakako, »Normanoi«.¹⁴

Uostalom, to što iznosimo, nije ništa novo. Već je Heinemann¹⁵ konsekventno na osnovi vrela nazivao južnotalijanske Normane upravo tako, a da mu se nije nijedanput »omaklo« da ih nazove Varjazima, jednostavno zato što ih nijedno vrelo tako ne zove. Jedan od najboljih poznavalaca srednjovjekovne Južne Italije, Gay¹⁶ piše na jednom mjestu ovako: »Bizantske vojske (sc. u Italiji, L. M.) bile su ponajviše formirane od najrazličitijih elemenata (...) pomoćnici Rusi i Varangi (...). Obratno, Normani (potertao L. M.), jači možda čak i tjelesno, hrabrošću i agresivnošću itd.«

Mislimo da ne bi trebalo dalje navoditi dokaze za ono što je uostalom i inače u literaturi o južnotalijanskim Normanima dobro poznato: njih nikada nitko nije nazivao Varjazima.

Doista šteta što je incidentna bilješka Račkoga odvela naše povjesnike na krivi put, jer je i Rački inače vrlo dobro razlikovao južnotalijanske Normane od Varjaga.¹⁷

Dakle, kada legenda spominje Unrage (Farlati)—Varage (Rački)—Vage (Ruić), onda je pogrešno tvrditi da su to južnotalijanski Normani.

Podvlačimo da je ovdje riječ samo o identifikaciji Varjazi = južnotalijanski Normani. To ne znači da su time južnotalijanski Normani potpuno ot-

¹³ Leib, Bernard, *Anne Comnène, Alexiade*, Paris 1967 I, 92 (II, 9, 4); 155 (IV, 5, 3); II, 97 (VII, 3, 6) itd. V. npr. i Thurn, *Ioannes, Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. princeps, Berolini et Novi Eboraci 1973, 394, 471, 474.

¹⁴ Op. cit. II, 210 (X, 5, 10); usp. XI, 3, 1 i d. o Normanima.

¹⁵ Heinemann, Lothar, *Geschichte der Normannen in Unteritalien und Sizilien*, Leipzig 1894, npr. str. 38: Die (...) Normannen, die das Schwert der Griechen und Waräger bei Cannae verschont hatte itd.

¹⁶ Gay, Jules, *L'Italia meridionale e l'impero bizantino dall'avvento di Basilio I alla resa di Bari ai Normanni (867—1071)*, Firenze 1917, 430. Usp. npr. još i Chandon, Ferdinand, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081—1118)*, Paris 1900, koji često govori o bizantskim pomoćnim trupama, među kojima je bilo i Varjaga npr. str. 47: troupes de la capitale (tj. Konstantinopol L. M.), Varangues, Anglais et Allemands i, dakako strogo razlikuje Normane (»treize cents Normands«) i njihove protivnike, npr. Varange (str. 65).

¹⁷ Rački, Franjo, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost*, Rad 27, drugo izdanje Beograd 1931, 234.

pali kao mogući napadači na Rab u stvarnim povijesnim zbivanjima, već samo to da sam naziv Varjazi ne upućuje na Normane. Pokušat ćemo dalje u ovome radu dokazati da napadači na Rab doista nisu bili Normani.

Naziv Unragi-Uaragi-Vagi mogao bi upućivati dakle samo na bizantske pomoćne snage u Italiji. Ali, varjaške samostalne akcije iz mnogih razloga, koji su evidentni, ne dolaze uopće u obzir, pa takvu tezu nije nitko ni postavio.

Isto tako, ne dolazi u obzir ni varjaški napad na Rab u smislu bizantske akcije. Bizant nije od 1071. godine imao u Južnoj Italiji više ni Varjage ni drugih četa pa o takvoj mogućnosti ne treba dalje trošiti riječi, jer se ni ona nije do sada pojavila u literaturi.

3. Prije nego što krenemo dalje, nužno je upozoriti na nepouzdanost legende o Sv. Krištoforu u odnosu na podatke koje nam ona pruža.

Praga je s pravom upozorio na to da je legenda o Sv. Krištoforu, a pogotovu prvo čudo, puna »dodataka, primjesa i proširenja«.¹⁸ I N. Klaić se s time slaže.¹⁹ Kako je poštovanje Sv. Krištofora počelo u Rabu tek u drugoj polovici XII. stoljeća, to je jasno da su svi elementi koji se odnose na Sv. Krištofora nužno legendarni. To je (uz mnoge ostale elemente) i pobožno postavljanje lubanje na gradske zidine i, dakako, sam datum konačne pobjede Rabljana, 9. svibnja. Naime, taj datum je nesumnjivo legendaran. Ako je legenda htjela proslaviti Sv. Krištofora, ona je to mogla postići najbolje tako da pobjedu Rabljana smjesti upravo na dan kada se slavi Sv. Krištofor. Legenda u sadašnjem obliku sastoji se prema tome od tri sloja:

1) u vrijeme biskupa Domane, u drugoj polovici XI. stoljeća došlo je, čini se, do navale nekog agresora na Rab. Navala je uspješno odbijena i o tome su Rabljani sačuvali sjećanje.

2) Najranije sredinom XII. stoljeća, a možda i nešto kasnije dolazi na Rabu do poštivanja Sv. Krištofora pa se njemu počinju pripisivati razni događaji u rapskoj prošlosti koji su svršili povoljno za Rab, a tijekom XIII. stoljeća legenda se dograđuje i popunjuje.

3) Konačan oblik legendi daje 1308. godine biskup Hermolais.

Dakako da je vrlo teško odrediti koji dio legende spada u pojedinu fazu. Čini nam se da je vrlo vjerojatno da se povijesna jezgra sastoji samo od biskupa Domane i pojave neprijateljske vojske, da najvjerojatnije već u drugu fazu ide legendarni podatak o tome da je do rapskog uspješnog odbijanja napada došlo upravo na dan Sv. Krištofora, tj. 9. svibnja, kao i priča o postavljanju lubanje Sv. Krištofora na gradske zidine, a da je glavni doprinos biskupa Hermolaisa bio povezivanje raznih događaja rapske prošlosti u legendu s izrazito antiugarskom tendencijom. Uostalom, takvo povijesno »premazivanje« (Geschichtsklitterung) nije ništa neobično i ono je osobito vidljivo npr. u mletačkim kronikama.

4. Kako je podatak o biskupu Domani uvjerljiv i razmjerno pouzdan, dalje analize treba graditi na tome.

¹⁸ Praga, op. cit., 23.

¹⁹ N. Klaić, op. cit., 534.

Zato i Praga piše ovo: »grazie a un complesso di documenti e testimonianze, fortunatamente conservatici, siamo in grado di stabilire nel periodo che ci interessa una successione certa (...)

PAOLO, cognominato LUPO, ci è documentato come presente in un sinodo tenuto a Zara intorno all'anno 1106 (...)

PIETRO, è documentato come presente a Zara in un sinodo, il 7 marzo 1095 (...)

VITALE, documentato nel 1086 in un atto di Arbe (...).

GREGORIO, presente a Spalato in un sinodo convocato dal legato papale Gerardo, arcivescovo sipontino, nel novembre 1075.²⁰

Mi smo u svom radu prihvatili Praginu analizu²¹ i pozvali se na nju, da ne bi izgledalo da se »kitimo tuđim perjem«. ²² Jedino u čemu se odvajamo od Prage jest pomicanje vremena u kojem se održao splitski sinod i kojem je prisustvovao rapski biskup Grgur. Praga drži da je to bilo 1075, dok je Barada dokazao da se sinod održao u 1074. godini.

Kronološka analiza prvoga čuda dala je dakle zasad razmjerno mršav podatak da se navala na Rab morala dogoditi prije studenog 1074. ali, iz legende se ne može zaključiti da li je to bilo neposredno prije studenog 1074. ili mnogo ranije, jer je Domana mogao biti rapskim biskupom dulje ili kraće vrijeme. Ako poklonimo vjeru podatku iz isprave kojom je kralj Krešimir IV 1066. god. uzeo pod zaštitu samostan Sv. Marije u Zadru, Domana je mogao biskupovati tek nakon 1066. jer se u toj ispravi navodi *Drago, Arbensis episcopus*.²³ Ako želimo još preciznije podatke, ne preostaje nam drugo nego da uzmemo u razmatranje ona vrela koja govore o nekom napadaju na naše primorske krajeve u drugoj polovici XI. stoljeća, i to poslije 1066. i prije studenog 1074. Ako bi se podaci tih vrela mogli uskladiti s podacima iz legende, to bi već značilo da smo se približili povijesnoj istini.

U obzir dolaze vrela o napadima Normana i Ugra.

II. Comes Amicus

1. Da vidimo bi li možda ipak Amiko i njegovi Normani došli u obzir kao napadači na Rab ili, drugim riječima, je li biskup Hermolais iz političkih razloga izmijenio ime napadača i umjesto Normana ubacio u svoju legendu ime naroda koje čitatelju sugerira da je riječ o Ugrima.

²⁰ Praga, op. cit., 23.

²¹ Margetić, op. cit., 114—115.

²² N. Klaić, Još o prvom čudu, cit., str. 531: »S računima o kronološkom slijedu prve četvorice rapskih biskupa koje donosi Margetić bilo bi zaista besmisleno gubiti vrijeme, kad znamo još od Prage da se tzv. prvo čudo uopće nije moglo dogoditi.« Kako smo te kronološke analize preuzeli od Prage, smatramo da je kritika upućena na njega. Praga je na osnovi tih računa dokazivao da je »prva pobjeda« bila 1075. godine što spominje i N. Klaić (str. 533), i to, ako smo tekst dobro shvatili, ocjenjujući pozitivno Pragine kronološke analize. Očito je riječ o tiskarskoj greški kada N. Klaić piše da se Praga »odlučio za 1074. god.« i time prihvatio dataciju Račkoga jer odmah malo kasnije u tekstu piše da je »prva pobjeda« Rabljana »bila 1075. godine«!

²³ CD I, 102.

O Amiku postoji dragocjena vijest u ispravi sipontskog nadbiskupa Gerarda sastavljenoj na splitskom sinodu koju je donio Farlati.²⁴ Ta vijest glasi: Godine 1075. od utjelovljenja gospodina našega Isusa Krista, mjeseca studenoga, u ono vrijeme, kada je grof Amiko uhvatio kralja Hrvatske, itd.²⁵

U tome Amiku već je odavno prepoznat normanski velikaš Amicus, koji je imao svoje obiteljske posjede sjeverozapadno od Baria.

Prema analizama N. Klaić pravilno utvrđivanje kronologije boravka papina legata Gerarda »isključuje svaku mogućnost da je upravo Grgur VII poslao Amika da ukloni tobože heretičkog hrvatskog vladara«. Naime, za zajedničku akciju Grgura VII i nezadovoljnoga normanskoga viteza nema po njoj u to doba (potkraj 1074. godine) nikakva dokaza. Amikova je akcija u Hrvatskoj odnosno Dalmaciji samostalan pothvat o čemu svjedoče i riječi pjesnika Viljema Apulskog koji je tvrdio da je Robert Guiscard podsjedao Amikov grad Giovinazzo zato što je Amiko pokušao »bez njegova znanja prijeći u dalmatinski kraj«,²⁶ a kako se i u zakletvi dalmatinskih gradova danoj »mletačkom duždu 1077. (tiskarska greška za 1075.) govori o njihovu pozivu normanskog viteza, onda zaista nema nikakva smisla upletati u ova zbivanja na jadranskoj obali i papu Grgura VII.«²⁷

Da bismo mogli dalje unaprijediti naše znanje o ovome bez sumnje vrlo važnom odsjeku hrvatske povijesti i pravne povijesti, trebamo uzeti u obzir nekoliko okolnosti koje će nam pritom pomoći.

Prije svega, od pada Baria u ruke Roberta Guiscarda 16. travnja 1071. godine, Bizant je »definitivno istjeran iz Italije i bespovratno poražen«. Jedinu prvorazrednu snagu u Apuliji ostaje Robert Guiscard, i to sve do svoje smrti 17. srpnja 1085. Drugorazrednu veličinu igraju nemirni normanski velikaši, osobito oni iz obitelji kojoj je pripadao Amiko, premda je on sam bio manje značajan od svog bratića Petra od Trania. Trećerazrednom veličinom mogli bismo označiti apulske gradove koji su se prilagođavali ponajviše Robertu, ali u nuždi i normanskim velikašima.

»Glavni grad« Amika bio je do 1073. godine Giovinazzo, ali te godine Robert uspijeva nametnuti tome gradu svoju vlast, i to tako uspješno da se Giovinazzo još 1079. žestoko i uspješno odupro pokušaju Amika da ga osvoji. Od 1073. godine Amiko je dakle potisnut s morske obale pa premješta svoj centar u Terlizzi u unutrašnjosti Apulije, odakle vlada omanjim područjem od oko 30 km dužine s gradićima Corato i Bitonto, koji također leže u unutrašnjosti. To njegovo područje vlasti udaljeno je od morske obale oko 15 km. On nastoji istaći svoju nezavisnost od Roberta npr. tako što se u is-

²⁴ CD I, 136—137, prema Farlati op. cit., str. 142.

²⁵ Latinski tekst vidi u bilj. 7.

²⁶ Što se pak tiče vijesti Viljema Apulskoga da Amiko *fines Dalmaticos temptavit adire* vidi Margetić, Lujo, Međunarodni položaj Hrvatske oko 1075. godine (Petar Krešimir IV i Amico), Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, god. 6, 1985, 104—105.

²⁷ N. Klaić, op. cit., 383.

²⁸ Tako npr. ispravno Chalandon, op. cit., 39 koji pritom navodi O. Delarc, *Les Normands en Italie*, 455.

pravi od 5. rujna 1074. naziva »grof po milosti božjoj«,²⁹ a isprava od rujna 1076. također izdana u Terlizziu datirana je po bizantskim carevima, dakako ne zato što bi Bizant imao ma i sjenku vlasti nad tim gradićem i nad Amikom, nego u želji da se podvuče nezavisnost od Roberta.

Prema tome, ako je Amiko i imao nekih vlastitih planova u 1073—1075, oni su se mogli sastojati samo od žarke želje da se domogne Giovinazza i time morske obale, a znamo da čak ni u tome nije uspio.

Amiko, stisnut u omanjem području u unutrašnjosti Apulije, odsječen od obale gubitkom svoga glavnog grada, nije mogao ni pomišljati na neku samostalnu akciju preko mora, jer nije imao ni svog brodovlja ni financijskih sredstava koja takva ekspedicija zahtijeva. On je morao za takvu akciju imati »poslodavca«.

Kao poslodavac ne dolaze dakako u obzir ni Mleci ni Robert, a ni Bizant, koji je u to vrijeme bio u očajnoj situaciji na vlastitom području, osobito u Maloj Aziji³⁰ i koji je i inače doživljavao u to doba tešku krizu.

Ostaje jedino papa. I doista, papa je upravo u to vrijeme bio živo zainteresiran širenjem svojega utjecaja po Evropi.³¹ U Ugarskoj su njegove simpatije nedvoumno bile na strani Gejze³² što mu je otvaralo široke perspektive za uspješnu intervenciju u Hrvatskoj i Dalmaciji protiv hrvatskog kralja.

Ali, kojeg kralja?

Svakako je Baradina teorija o tome da je vladar što ga je uhvatio Amiko bio Petar Krešimir IV daleko najuvjerljivija. Tu je prije svega činjenica da do toga vremena ima vijesti o Krešimiru, a da od Amikova pohoda nema o njemu više ni traga. Već a priori izgleda nevjerovatno da je Amiko uhvatio nekog drugog kralja, a ne Krešimira i upravo u vrijeme kada je Krešimir nestao. Te dvije činjenice — nestanak Krešimira i Amikovo hvatanje hrvatskog kralja — očito su zapravo jedan te isti događaj.

Ostaje pitanje zašto bi papa želio i organizirao uklanjanje Krešimira s hrvatskog prijestolja.

Da bismo razumjeli odnose pape i Petra Krešimira, moramo se vratiti malo unatrag s vremenom. Naime, iz Korčulanskoga nam je kodeksa poznato³³ da je papa nakon insceniranog sudskog postupka početkom šezdesetih godina XI. stoljeća preko svoga legata Majnarda »oslobodio«³⁴ Petra Krešimi-

²⁹ Codice diplomatico barese (= CDB), vol. III, a cura di Carabellese, Francesco, Bari 1899, 27—28, br. XVI.

³⁰ Podrobnosti u Margetić, Međunarodni položaj, cit., 105—106.

³¹ O tome vidi npr. Haller, Johannes, Das Papsttum, Idee und Wirklichkeit 2, München 1965, 267 i dalje.

³² Podrobnosti ibid., 103—104. Vidi i F. Kempf, Crkva u doba grugurovske reforme u: H. Jedin, Velika povijest crkve, III/I, Zagreb 1971, 422—423.

³³ Podrobnosti vidi u Margetić, Lujo, Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXIV, 1980, 219—238.

³⁴ Takva vrsta insceniranih postupaka bila je osobito u to doba u modi. Poznato je da je i sam papa Aleksandar II na mantovanskom sinodu 1064 godine priznat kao zakonski papa nakon što je položio očišćujuću zakletvu da nije kriv za crkveno krivično djelo simonije. Time je mantovanski kongres ujedno priznao pravovaljanost izbora pape Aleksandra, protiv protupape Kadalusa.

ra optužbe da je zlonamjerno ubio svoga brata Gojzlava i ponovno mu podijelio kraljevsku vlast »od strane Svetoga Petra apostola« (a parte sancti Petri apostoli). To je vrlo poznata formulacija papinstva kojom je ono u to doba utvrđivalo vazalni položaj nekog vladara. Ipak, sloga pape i njegova vazala Krešimira trajala je razmjerno kratko vrijeme, pa taj odnos umnogome podsjeća na odnos pape i Roberta Guiscarda koji je slično počeo i slično završio: papa je 1059. godine primio u vazalni odnos Roberta kao vojvodu Apulije i Kalabrije, a, nakon što je osvoji, i Sicilije te mu dodijelio te zemlje.

U isto vrijeme stupio je u vazalni odnos prema papi i drugi moćni normanski velikaš, Rikard od Kapue.

Približno u isto vrijeme, jedva koju godinu kasnije, papa podjeljuje prema Korčulanskom kodeksu i Krešimiru »kraljevsku vlast nad onom državom« (principatus illius terre). Nad kojom? Krešimir sigurno ne bi pristao na to da postane papin vazal da mu papa nije zauzvrat obećao nešto veliko i značajno za Krešimira. I tu će nam pomoći usporedba s Robertom i Rikardom. Papa im je dodijelio bizantske krajeve Južne Italije jer je u to vrijeme papinstvo energično nastojalo da proširi svoj crkveni autoritet nad svim onim bizantskim područjima na kojima je do tada prevladavao utjecaj istočne crkve.

Isto tako moralo je biti i s Krešimirom. Sve govori u prilog mišljenju da je papa priznao Krešimiru vlast nad Dalmacijom što je Krešimir dakako objeručke prihvatio smatrajući da će uz pomoć pape ostvariti davni san hrvatskih vladara i spojiti Dalmaciju s Hrvatskom.

Što se pak tiče prekida prijateljskih odnosa pape i njegovih novih vazala s obje strane Jadrana, i tu možemo konstatirati veliku sličnost. S Rikardom je došlo ubrzo do žestokog sukoba, on je navalio na papinsku državu i papu je spasila tek njemačka intervencija.

I doista, nakon toga vremena u mnogim ispravama, koje doduše u obliku u kojem su došle do nas ne mogu biti autentične, ali koje su bar u tome pouzdane, Krešimir nosi naslov *rex Croatorum et Dalmatorum* ili slično, a to mu se priznaje i od crkvenih vlasti u dalmatinskim gradovima, očito pod papinim utjecajem i uz njegovo odobrenje. Do definitivnog pak papina razlaza s Robertom došlo je pod Grgurom VII u 1074. godini, a te iste godine Amiko je zarobio hrvatskoga kralja.

Razlozi zbog čega su Rikard i Robert i Krešimir prekinuli vezu s papom posve su jasni. Papini vazali željeli su iskoristiti papinu podršku njihovoj vlasti, ali su pritom htjeli vladati bez nekoga tutorstva nad sobom, pogotovu tutorstva agresivne ličnosti kao što je to bio Grgur VII.

To je razlog zašto se Krešimir ubrzo ohladio prema papinstvu i u Bizantu, kao udaljenijoj i manje opasnoj vlasti gledao za sebe mnogo manju opasnost. Da se Krešimir pritom oslonio na Bizant, vidljivo je iz ono malo podataka što nam stoje na raspolaganju.³⁵

Ali, dok su Robert i Rikard bili za papu pretvrd orah, dotle se Grgur VII riješio Krešimira na razmjerno dosta lak način. Čini se da je udaljavanje Krešimira išlo u dva čina, da se tako izrazimo. Prvi čin dogodio se kada je na-

³⁵ O tome podrobnije dalje pod III 4.

kon povlačenja bizantske vojske (poslije 1069) Krešimiru nametnut Zvonimir kao ban. To se dogodilo ugarskom intervencijom o kojoj nas obavještava i Bečka ilustrirana kronika. O tome će biti više riječi u idućem odjeljku ovoga rada. Drugi čin dogodio se 1074. godine kada je papa diplomatskom akcijom svoga legata Gerarda i vojnom intervencijom grofa Amika i uz pomoć brodovlja dalmatinskih gradova uspio skinuti Krešimira s prijestolja i postaviti svoga štićenika Zvonimira. Slijed događaja po vijestima koje nam stoje na raspolaganju vrlo je uvjerljiv. U ožujku papin se legat Gerard nalazi u Dubrovniku a u studenom iste godine nalazimo Gerarda u Splitu u trenutku kada je Amiko već uhvatio hrvatskog kralja.³⁶ Što je Gerard radio od ožujka do studenoga? Odgovor se daje sam po sebi: on je organizirao otmicu hrvatskog kralja, koja nije bila posve jednostavna stvar. Trebalo je nagovoriti Zadar, Split, Trogir i Biograd da daju brodove, utvrditi visinu naknade za te usluge, dogovoriti se s Amikom o cijeni po kojoj će uhvatiti kralja i sinkronizirati sve te aktivnosti, tako da niti dalmatinski brodovi niti Amiko ne čekaju predugo jer bi to znatno povećalo troškove ekspedicije uz opasnost da tajna procuri.

Nakon što je ostvaren cilj Gerardove diplomatske i Amikove vojničke akcije, tj. nakon što je uhvaćen nepoželjni Krešimir, dalje vojne operacije bile bi suvišane i preskup pothvat za koji papa više nije imao nikakva interesa pa ga sigurno nije ni financirao. Nezamislivo je da bi dalmatinski gradovi dali Amiku dobrovoljno i besplatno svoje brodove za »izlet« do Raba, a Amiko bez papine financijske pomoći i dalmatinskog brodovlja nije mogao učiniti drugo nego vratiti se u svoje brdovite krajeve u unutrašnjosti Apulije.

Ukratko, sve upućuje na to da grof Amiko nije onaj vojvoda koji je po legendi o Sv. Krištoforu opsjedao Rab.

2. Razmotrimo sada još neka vrela koja nam stoje na raspolaganju.

Prije svega, Dandolo treba brisati iz vrela. O tome smo na drugom mjestu dali opširno obrazloženje.³⁷

O događajima u Dalmaciji u to doba Dandolo je znao samo ono što je pročitao u ispravi datiranoj 1075. godinom, kojom predstavnici Splita, Trogira, Zadra i Biograda obećavaju ovo:

Obećajemo (...) vama gospodinu Dominiku Silviju, duždu Venecije i Dalmacije, carskom protoproedru i našem gospodararu (*seniori nostro*) da od ovoga dana unaprijed nijedan naš građanin ne smije dovesti u Dalmaciju Normane ili strance (*Normannos aut extraneos*) bilo sam bilo na koji god drugi način.³⁸

Dužd je nazvan »duždom Venecije i Dalmacije« čime se podvlači da se ne priznaje jedinstveni pojam *regnum Croatiae et Dalmatiae*. Mlečani tom formulom žele naglasiti da Dalmacija pripada u drugu orbitu od Hrvatske, tj. u bizantsku orbitu — i zato se naglašava da je dužd ujedno i carski protoproedar. Time se sugerira da između Mlečana i Bizanta postoji posebna veza i da je dužd neka vrsta opunomoćenika Bizanta. Uostalom, gradovi zovu

³⁶ Podrobnosti u radu navedenom u bilj. 33.

³⁷ Margetić, Lujo, Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XI st., Zbornik radova Vizantološkog instituta, Beograd XIX, 1980, 117—146.

³⁸ Vidi CD I, 137—139.

dužda još i »naš gospodar«, *senior noster*, čime se želi naglasiti kvazifeudalna vlast, koju je dužd nekoć imao na sjevernom Jadranu³⁹ i koja se sada proširuje i na područje srednje Dalmacije (Zadar, Biograd, Trogir, Split).

Obećanje da se neće dovoditi »Normani« dovoljno je gipko da bi se njime moglo pomišljati na Roberta,⁴⁰ što papi ne bi bilo nikako krivo, — ali i na Amika. A »stranci«? Papa nije imenovan i on se doista ne bi trebao ljutiti na Mlečane ako oni zabranjuju svima »nepozvanim gostima« da švrljaju po Dalmaciji. Dapače, kako *ecclesia vivit lege Romana*, rimska kurija nije mogla imati baš ništa protiv toga što je u ispravi predviđena sankcija »prema rimskom pravu«. ⁴¹ Ipak začuđuje nejasni nagovještaj o »strancima«. Zašto to nije stilizirano na jasniji način? Čini nam se da se na to pitanje dá odgovoriti na posve zadovoljavajući način. Naime, Mlecima se nije sviđao papin nastup na Jadranu, oni su bili svjesni da iza svega stoji vrhovni crkveni autoritet i financijska moć rimske kurije, ali nisu htjeli izazivati Grgura VII, toga opasnoga i vehementnog papu — političara s kojim su upravo u to doba imali dvosmislene odnose.⁴² Ako se s toga kuta promatra obećanje dalmatinskih gradova, onda mletačka duboka i upravo genijalna diplomatska vještina dolazi do punog izražaja.

Naime, smatramo da je u frazi »Normane ili strance« čak važniji drugi dio sintagme, jer se Mlečani ne ustručavaju da Normane bar nazovu njihovim imenom, dok »stranci« ostaju diplomatskom enigmom, koja se može interpretirati po volji, ali koja odaje skrajnji oprez Mlečana da te »strance« poblize ne imenuju u očitij želji da se nekome ne zamjere.

Pod »strancima«, koje bi dalmatinski gradovi mogli pozvati ne dolazi u obzir nitko drugi osim ugarskih vladara i njihovih snaga. Normani su već imenovani, a Bizant nije ni u kojem slučaju »stranac«, jer pravno gledano Dalmacija je još uvijek bar teoretski sastavni dio Bizantskoga Carstva. Kako je papa bio u dobrim odnosima s Gejzom, a sa Salomonom nije htio prekinuti sve veze iz mnogih razloga, izričito imenovanje Ugra mogao bi papa smatrati izravno usmjerenim protiv papinstva, koje je na Ugre još od Stjepana I računalo kao svoje područje interesa.

III. »Prvo čudo« i Ugri

I. Farlati, koji je s pravom tvrdio da je pisac Čuda i prilikom prvog čuda mislio i pisao o Ugrima, smatrao je da Ugri ne dolaze u obzir. Tako je uostalom mislio i Lucije. Novija je historiografija zauzela drukčije stajalište

³⁹ Podrobnosti vidi u Margetić, Lujo, Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina, Radovi 7 Instituta za hrvatsku povijest, 1975, 69—72; Isti, *Historica et Adriatica*, Trieste 1983, 243—251.

⁴⁰ I doista, već nekoliko godina kasnije Mleci su upleteni u teške borbe s Normanima na istočnoj obali Jadrana. Vidi npr. Cessi, Roberto, *Storia della repubblica di Venezia I*, drugo izdanje, Milano-Messina 1968, 124.

⁴¹ Podrobnosti u Margetić, Međunarodni položaj, cit., 106—107.

⁴² Podrobnosti vidi u Margetić, Međunarodni položaj, cit., 106.

zato što se vjeruje vijesti iz Bečke ilustrirane kronike⁴³ po kojoj je došlo do ugarske intervencije u korist Zvonimira.

Najprije evo teksta:

Stoga je kralj Dalmacije Zolomer, koji je bio šurjak Gejzin, poslao poslanike kralju Salomonu i vojvodi Gejzi i zamolio ih da osobno pomognu protiv njegovih neprijatelja, naime Karantanaca, koji su tada zauzeli dalmatinsku marku. Skupivši dakle vojsku, kralj i vojvoda otišli su u Dalmaciju i uzevši je, ponovno mu je u cijelosti povratili.⁴⁴

Bečka ilustrirana kronika pisana je u drugoj polovici XIV. stoljeća, s time da je dio koji se odnosi na drugu polovicu XI. stoljeća sastavljen na osnovi podataka pribilježanih vjerojatno u XII. stoljeću. Problem je u tome što ne znamo kako je glasio taj osnovni podatak. Pokušat ćemo približiti se razumijevanju teksta Bečke ilustrirane kronike tako da uzmemo u obzir okolnosti pod kojima je ona pisana.

Podsjećamo pritom da je Andrija Dandolo pisao svoje glavno djelo od 1344. do 1352. i tom prilikom nemilosrdno prekrasao podatke, koji su mu stajali na raspolaganju u želji da dokaže puni legitimitet mletačke vlasti nad Dalmacijom. Njegov se rad može razumjeti tek ako se uzme u obzir vrijeme u kojem je pisao, jer je upravo u to doba takav rad imao za Mletke golemo političko i propagandno značenje.⁴⁵

⁴³ N. Klaić upozorila je (Još o prvom čudu, cit., 532) da Bečku ilustriranu kroniku nismo komentirali u svome radu. Mislimo da smo dužni to objasniti. Naime, kako je u vrijeme objavljivanja našeg članka, tj. 1978. god., bio već prihvaćen za objavljivanje i drugi naš članak u kojem se podrobnije govori o Bečkoj ilustriranoj kronici, mislili smo da je dovoljno reći da vijest iz te Kronike zahtijeva »ponovnu temeljitu analizu« u nadi da će oba članka biti dostupna čitateljima približno u isto vrijeme. Još 27. ožujka 1979. dobili smo obavijest od uredništva časopisa *Histria historica* da ono očekuje »prve špalte zaostale periodike *Histria historica* sv. 1/1978« a 2. travnja 1980. dobili smo već radosnu obavijest da je naš članak »u prelomu«. To je razlog zašto smo se u mnogim našim drugim radovima koji su u međuvremenu objavljeni pozivali na taj članak (npr. u *Vjerodostojnost vijesti*, cit., 138). Nažalost, ispriječile su se poteškoće u vezi s izradom klišeja za neke druge radove istog broja, koje su otklonjene tek početkom 1984. godine, pa nam je uredništvo 15. veljače 1984. javilo da upravo završava taj svezak. Očito su sve poteškoće u vezi s tiskanjem tog broja konačno uklonjene.

⁴⁴ Latinski tekst u npr. I. G. Schwandter, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres genuini*, I, Wien 1747. Schwandter je dao tekst iz *Johannis de Thwrocz Chronica Hungarorum*, 115. Jedina je razlika prema tekstu što ga daje *Chronicon pictum Vindobonense*, Bečka ilustrirana kronika, u tome što Turoc ima *Corinthios*, ali se u bilješci izdanja navodi da u rukopisu stoji *Carantanis*.

⁴⁵ O tome vidi podrobnije Margetić, Lujo, *Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XI st.*, Zbornik radova Vizantološkog instituta XIX, 1980, 117—146; Isti, *Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII stoljeću*, cit., 209—258. Kod Dandola se nasreću može lijepo pratiti pretvaranje starijih vijesti u novu Dandolovu konstrukciju s političkom pozadinom i ponovno prekrasjanje u skladu s vlastitim željama čim je došao do zaključka da će tim prenapravljanjem postići jači propagandni efekt. Tako npr. u svojoj ranijoj, tzv. *Kratkoj kronici* on dokazuje izmišljenim dokazima da je dužd Ordelafo Faliero pobijedio Ugre u Dalmaciji, i »prešavši brda« osvojio čak i Hrvatsku. U svojem glavnom radu odustaje od toga

Što se pak tiče Bečke ilustrirane kronike, ona je pisana odmah nakon silnog uspjeha Ljuđevita I, koji je nakon dugotrajne borbe s Mlecima mirom u Zadru 18. veljače 1358. godine uspio steći vlast nad Dalmacijom. Pojavila se dakle politička potreba da se situacija nakon 1358. godine prikaže kao vraćanje legitimnog stanja koje je u Dalmaciji »oduvijek« postojalo.

Vijest Bečke ilustrirane kronike o dalmatinskoj vojni ugarskih vladara pro-matrana iz kuta političke tendencije koju ona sadržava, dobiva svoje puno značenje: Zakoniti kralj Dalmacije Zvonimir zamolio je ugarske vladare Salomona i Gejzu da mu pomognu protiv njegovih neprijatelja, koji su mu oduzeli njegovu državu. Plemeniti ugarski vladari u želji da pomognu susjedu u stisci krenuli su u Dalmaciju, pobijedili te protivnike i kreposno vratili Dalmaciju zakonitu vladaru Zvonimiru. Kronika ne propušta usput napomenuti da je Zvonimir bio Gejzin šurjak. Time se čitatelju sugerira da je akcija ugarskih vladara Salomona i Gejze bila ne samo uzvišeno plemenita, nego da je u neku ruku ona posljedica njihove rođачke dužnosti prema rođaku. Dalmacija je dakle u to doba po koncepciji kroničara bila u zakonitoj vlasti rođaka ugarske vladarske kuće, Zvonimira, koji je povratio svoju vlast nad Dalmacijom samo intervencijom svojih ugarskih rođaka. Nije bez razloga ni inzistiranje kroničara na tome da su Salomon i Gejza povratili Zvonimiru Dalmaciju »u cijelosti«. U pozadini te vijesti kao da se osjeća napor kroničara da zadarski mir iz 1358. godine, kojim je Ljuđevit I stekao čitavu Dalmaciju ima svoju daleku moralnu i rodbinsku podlogu još u doba Salomona, Gejze i Zvonimira.

Ali, kroničaru to nije bilo dovoljno. On je želio uz »moralni legitimitet«, da se tako izrazimo, dodati još i što potpuniju pravnu podlogu ugarske vlasti nad Dalmacijom. Zato on u tekstu o kasnijim događajima u vezi s Ladislavom I, Gejzinim bratom, javlja ovo:

»(Ladislav I) povećao je ugarsku državu. On je prvi podložio Dalmaciju i Hrvatsku vječnim pravom svojoj vlasti. Kada je naime umro bez djece kralj Zolomer, njegova žena, sestra kralja Ladislava, koja je bila shrvana mnogim nepravdama poteklim od neprijatelja svoga muža, u suzama je u ime Isusa Krista molila pomoć svoga brata, kralja Ladislava. Nepravde prema njoj kralj je žestoko osvetio i povratio joj u cijelosti Hrvatsku i Dalmaciju. Nju je kasnije rečena kraljica podvrgla njegovoj vlasti. Ipak, to kralj nije učinio zbog pohlepe, nego zato što mu je nasljedstvo pripadalo po kraljevskom pravu. Naime, kralj Zolomer bio mu je svojta u prvom stupnju i nije imao potomka.«⁴⁶ I opet se u smislu legitimiranja ugarske vlasti nad Dalmacijom isprepleću poznati motivi: ugarski kralj plemenito pomaže uciviljenoj udovici i vraća joj u cijelosti Hrvatsku i Dalmaciju. Ali, sada pristupa još i element

i javlja da je mletačko poslanstvo Alekseja Komnena dobilo zadatak da uvjeri bizantskog cara da Dalmacija ne pripada Bizantu i da je na to car, kojeg je poslanstvo uvjeralo svojim razlozima, izdao zlatnu bulu u prilog Mlecima. Ali, ni taj se tekst nije svidao Dandolo; zato on daje nalog da se izbriše (ali je tekst ipak ostao uglavnom čitljivim) i da se ubaci novi tekst po kojem je mletačko poslanstvo izjavilo da priznaje bizantsko vrhovništvo nad Dalmacijom i da moli da se ono prenese na Mletke. Vidi Margetić, op. cit., 140—141.

⁴⁶ *Scriptores rerum hungaricarum*, vol. I, Budapest 1937, 406.

tobožnjeg nasljednog prava: kako je Ladislav najbliži muški rođak Zvonimirov, on ima pravo na kraljevsku krunu u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Ukratko, vijesti o ugarskoj pomoći Zvonimiru i o definitivnom stjecanju Dalmacije po Ladislavu komponirane su u drugoj polovici XIV. stoljeća iz jasnih političkih i propagandnih razloga, slično kao što je to nešto ranije u istom stoljeću radio i Dandolo u vezi s istom temom iz analognih razloga.

Zbog toga konstrukcijama ugarskog kroničara iz XIV. stoljeća ne treba previše vjerovati ni u pojedinostima ni u općoj poruci teksta. Tako npr. vijest o »Zvonimiru kralju Dalmacije« sadrži isto tako malo povijesne istine kao vijest o Ladislavu, koji je »prvi podložio Dalmaciju« itd.

Cine nam se posve jasnim razlozi koji su upravo prinudili kroničara XIV. stoljeća da u svojoj vijesti »unaprijedi« Zvonimira u »kralja Dalmacije« u vrijeme kada je kraljem kraljevstva Hrvatske i Dalmacije sigurno bio Petar Krešimir IV. Naime, pomoć ugarskih vladara Zvonimiru dobiva svoj puni moralni i pravni temelj tek ako su ugarski vladari pomogli zakonitom kralju, a ne tek pretendentu na prijestolje, i to još pretendentu koji želi ukloniti zakonita kralja. Pritom je Hrvatska u navodnoj tituli Zvonimira prešućena zato da se što jače istakne okolnost da je riječ o Dalmaciji, koja je bila u središtu pažnje kroničara iz razloga koje smo već naveli.⁴⁷

Nadalje, razumljivo je zašto je kroničaru bilo potrebno da javi kako je Ladislav stekao Dalmaciju »vječnim pravom«. Time se podvlači utemeljenost ugarskog prava na Dalmaciju čak za daleko XI. stoljeće.

S druge strane, znamo da je Ladislav doista navalio na kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije i da je to »zdrava jezgra« kroničarove vijesti o njihovu podlaganju Ugarskoj »vječnim pravom«. Zato nema razloga da u vijesti o pomoći Zvonimiru ne vjerujemo bar to da su i Gejza i Salomon navalili na kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije.

2. N. Klaić se opetovano i vrlo savjesno bavila viješću o ugarskoj pomoći Zvonimiru i nastojala da na maksimalan način uskladi vijest s onim što nam je poznato iz drugih vrela.

Po njezinu mišljenju koje je razradila u svojim višekratnim analizama, ona je preuzela analize Hómana⁴⁸ po kojima se dalmatinska vojna Salomona i Gejze nije odigrala prije 1070. godine. Naime, po N. Klaić Gejzin šurjak Ulrik II⁴⁹ osvojio je navodno nakon 1063. godine velik dio Hrvatske, tj. područje od Brseča do Rijeke, te veliki dio Hrvatskog primorja i kvarnerske otoke pa je tek njegova smrt odriješila ruke Salomonu, Gejzi i Zvonimiru da povrate bar dio tih područja.⁵⁰

⁴⁷ O »Karantancima« spomenutim u analiziranom odlomku Bečke ilustrirane kronike vidi naš rad spomenut u bilj. 43, u tisku. Rad ima naslov Kada je i kako Hrvatskoj oteto područje od Rijeke do Brseča.

⁴⁸ Vidi npr. Klaić, Nada, Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva, Jugoslavenski historijski časopis, 4/1965, 12: »Dosad se obično datirala dalmatinska vojna Salomona i Gejze između 1064. i 1068. g., ali je mnogo vjerojatnije da je do otimanja Ulrikove baštine došlo poslije njegove smrti, tj. poslije 1070. g.« Ulrikove baštine?

⁴⁹ Naime, Gejza je imao dvije sestre, od kojih se jednom oženio Zvonimir, a drugom Ulrik II.

⁵⁰ Klaić, Nada, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 378.

Ipak, tekst Bečke ilustrirane kronike čini i pri takvoj interpretaciji poteškoće. Već je i sama N. Klaić upozorila da Arpadovići nisu mogli »vratiti« Zvonimiru ono što prije njihove intervencije on nije imao, a da je čak, ako se pod »Dalmacijom« misli samo na »Dalmatinsku marku«, tj. po mišljenju N. Klaić područje od Labina do Senja i kvarnerski otoci, vijest ipak utoliko netočna što Arpadovići nisu mogli istjerati Ulrika iz cijele »marke«, jer mu je ostalo područje »od Labina do Rječine.«

I sama je datacija vijesti dvojbena. Po N. Klaić ne treba datirati dalmatinsku vojnu Salomona i Gejze između 1064. i 1068. jer »je mnogo vjerojatnije da je do otimanja Ulrikove baštine došlo, poslije njegove smrti, tj. poslije 1070«. U diskusiji s nama N. Klaić je promijenila mišljenje. Ona sada kaže da je »Šišić bio u pravu kad je vojnu datirao 1064—1068.«⁵¹ U našem radu, koji je izazvao ovu diskusiju mi smo se ograničili na to da su se i dalmatinska vojna Salomona i Gejze po Bečkoj ilustriranoj kronici i napadaj na Rab iz prvoga čuda Sv. Krištofora dogodili »prije 1074. godine«.

Potaknuti diskusijom N. Klaić pokušat ćemo u ovom radu detaljnije analizirati pitanje datacije ugarske pomoći Zvonimiru.

3. Međutim, prethodno želimo istaknuti da napad ugarskih vladara po našem mišljenju ne treba povezivati s Ulrikom II iz obitelji Weimar-Orlamünde jer nema nikakava dokaza da bi taj njemački velikaš osvojio bilo koji dio našeg područja istočno od Učke. To pitanje smo detaljno analizirali na drugom mjestu.⁵² Ovdje je dovoljno upozoriti na oporuku Ulrihova istoimenog sina iz 1102. godine u kojoj se vrlo detaljno nabrajaju njegovi posjedi u Istri, ali se svi oni nalaze sa zapadne strane Učke, a nijedan jedini s istočne.

Što se konkretno tiče posjeda oko Rijeke i Kastva, za koje N. Klaić tvrdi da su ih »patrijarsi dobili 1102. god. od Ulrihova sina«⁵³, mislimo da je riječ o greški. O tim posjedima nema ni riječi u Ulrihovoj oporuci iz 1102. Ne bismo se nadalje mogli složiti s N. Klaić kada tvrdi da su »Hauptmann i Klebel dokazali da je Ulrik I otuđio Meraniju.«⁵⁴ Naprotiv, Hauptmann je tvrdio da je on ostavio svoje posjede istoimenom sinu Ulriku.⁵⁵

Što se pak tiče Klebela,⁵⁶ on kaže da biskupske liste Freisinga nazivaju biskupa u Freisingu Ellenharda (1058—1078) »von Meran«, da je u Puli bio također 1072—1118. biskupom neki Ellenhard i da je u Kloster-Neuburgu zabilježen između 1141. i 1153. neki Ellenhard iz Albone pa na temelju ta tri podatka postavlja hipotezu da su možda članovi obitelji Ellenhard sudjelovali

⁵¹ Spomenimo usput da Šišić, Povijest, cit., str. 527 ne datira vojnu »1064—1068 god.«, nego razdoblje ograničava samo do 1067. godine.

⁵² Vidi naš rad spomenut u bilj. 43, u tisku.

⁵³ N. Klaić, Povijest, cit., 380.

⁵⁴ N. Klaić, Da li je postojala, cit., 129.

⁵⁵ Hauptmann, Ludvik, Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I Abt. 4. Teil, Wien 1929, 387. Hauptmannove smo tvrdnje detaljno analizirali u radu navedenom u bilješci 43.

⁵⁶ Klebel, Ernst, Über die Städte Istriens, Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Vorträge und Forschungen IV, Lindau-Konstanz 1958.

vali u navodnom Ulrihovu pohodu na Meraniju, neki stekli Labin, a drugi pribavili pulskom biskupu feudalnu vlast nad Rijekom, Kastvom, Veprincem i Mošćenicama. Klebelova argumentacija nije uvjerljiva. Iz činjenice što se sredinom XII. stoljeća neki austrijski Ellenhard naziva »Labinski« ne smiju se izvoditi dalekosežni zaključci, jer je on do te titule mogao doći na razne načine, npr. tako da je on, a ne neki njegov predak, stekao u Labinu neki posjed. Uostalom, nema nikakvih kasnijih (a ni ranijih) vijesti o vlasti ili vlasništvu austrijskih Ellenharda u Labinu. Što se pak tiče frajzinškog biskupa, njega ne nazivaju »von Meran« ni kroničari ni isprave, što je dokaz da tom nazivu nisu ni on sam ni njegovi suvremenici pridavali nikakve važnosti pa je doista odviše smiono na temelju osamljena podatka iz frajzinških biskupskih lista izvoditi dalekosežan zaključak da je taj biskup navodno sudjelovao u pohodu Ulrika II. Kada frajzinški biskup Ellenhard podrobno nabraja u ispravi od 15. VI. 1074.⁵⁷ svoje posjede i posjede svoje crkve, koje ustupa akvilejskoj crkvi, on ne spominje nikakve posjede u istočnoj Istri, zato što ih tamo nema. Zvučna, ali besadržajna titula »Meranski« dopisana je u frajzinške biskupske liste zato što je biskup doista imao od 1062. godine posjede »uz more« — ali u Piranu i Novigradu. Rodbinske ili bilo kakve druge veze među tim Ellenhardima Klebel nije uspio dokazati. S druge strane, nije li daleko vjerojatnije da je pulskom biskupu Ellenhardu pomogao njegov brat Henrik, koji je bio najprije kapelanom cara Henrika IV, a nakon toga postao akvilejskim patrijarhom. Nije mnogo sretnije ruke Klebel ni s tvrdnjom da je biskupija u Senju nastala u to vrijeme navodno upravo zato da bi »pokrila« ona područja koja su preostala Hrvatskoj nakon navodnoga širenja vlasti Ulrika II na hrvatske krajeve, »oko Rijeke« poslije 1063. godine.⁵⁸

Međutim, nezavisno od neuvjerljivosti Klebelove argumentacije ni on ne govori o tome da bi »Ulrik I otuđio Meraniju«.

Kako nema dokaza da bi Ulrik II 1063. osvojio područja hrvatske države oko Kvarnera, ugarski ga vladari nisu trebali odatle tjerati. Ugarska intervencija u »Dalmaciju« ne može dakle značiti drugo nego ono što je i inače vidljivo kao poruka teksta Kronike: ugarski vladari osvajaju po njoj »cijelu Dalmaciju« i vraćaju je Zvonimiru, »kralju Dalmacije«. U drugoj polovici XI. stoljeća postojala je, dakako, država *regnum Croatiae et Dalmatiae*, samo što kroničar iz te sintagme svjesno ističe samo ono što je bilo osobito važno za poruku njegova teksta, tj. Dalmaciju.

Dakle, ugarski napad na Dalmaciju nije drugo nego napad na kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije i na njegova zakonita vladara Petra Krešimira IV.

4. A sada o dataciji. Da vidimo najprije ugarska vrela.

Tzv. *Adnotationes chronologicae (Annales Posonienses)*, vrelo iz kraja XII. ili iz XIII. stoljeća ima za razdoblje koje analiziramo samo ove vijesti⁵⁹:

⁵⁷ Kos, Franc, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, III, Ljubljana 1911, 174—181, br. 284.

⁵⁸ Klebel, op. cit., str. 59.

⁵⁹ Latinski tekst u Endlicher, Stephanus Ladislaus, *Rerum hungaricarum Monumenta Arpadiana, Sangalli 1849*, 56.

1068. Kralj Salomon osvojio je Beograd (*Civitas Bulgarorum*), ali ga Bugari i Grci prijevarom ponovno osvajaju.

1071. Kralj Salomon s velikim vojvodom Gejzom vodi ugarsku vojsku u bitke; narod pada u zarobljeništvo; pobjeda nad pečeneškom vojskom (*et Bessenorum exercitus percutitur*).

1072. Kralj Salomon napada na bugarsko kraljevstvo.

Šimun de Kéza (konac XIII. stoljeća) nema vijesti o pitanju kojim se bavimo.

Bečka ilustrirana kronika (druga polovica XIV. stoljeća) između 20. siječnja 1064. godine, kada su kralj Salomon i vojvoda Gejza sklopili mir i ponovnog neprijateljstva koje je među njima buknuo 1073. godine, daje neke podatke, od kojih možemo skraćeno, a prema redoslijedu Kronike, iznijeti ovo: Salomon i Gejza vraćaju Dalmaciju dalmatinskom kralju Zvonimiru; među Salomonom i Gejzom vladao je mir oko 13 godina; Česi napadaju, ali Salomon i Gejza »pustoše gotovo čitavu Češku«; napadaju »pagani Cuni« koji mnoge odvlače u zarobljeništvo, ali ih ugarski vladari svladavaju; tri godine kasnije dolaze Pečenezi iz smjera Beograda (*Alba Bulgarica*) i mnoge zarobljavaju. Salomon i Gejza pripisuju taj napad »izdaji Beograda« i nakon žestokih borba i tromjesečnog opsjedanja osvajaju grad; bizantska posada zajedno sa svojim vođom predaje se Gejzi, a ne Salomonu, a i bizantski car želi sklopiti mir s Gejzom. To je bio jedan od razloga nesloge među njima.

Kao što vidimo, kronologija mršavih ugarskih vijesti za ovo razdoblje vrlo je nesigurna i zbrkana. Je li Beograd osvojen 1068. g. (Požunski anali) ili neposredno prije ohlađenja odnosa između Salomona i Gejze (Bečka ilustrirana kronika)? Značajno je da se oni bizantski pisci, najbliži vremenu o kojem raspravljamo, bave prilično podrobno događajima u temi Bugarske, ali pritom uopće ne spominju Ugre, što nesumnjivo znači da je njihova uloga u tim događajima bila mnogo manje izražena nego što to žele prikazati ugarska vrela. Skiličin nastavljajč koji je pisao početkom XII. stoljeća, govori o ustanku u temi Bugarska i govori o napadima »Srba koje zovu i Hrvatima« te datira te događaje od 1. rujna 1072. do 31. kolovoza 1073.⁶⁰ I Nicefor Brijenije,⁶¹ koji je pisao u isto vrijeme spominje iste događaje navodeći kako je »narod Slavena« pljačkao po Bugarskoj te da su »jako nastradali Sirmij, krajevi oko Save i podunavski gradovi do Vidina«. Ali — o Ugrima nijedne riječi. Tek mnogo kasniji Ivan Cinam, koji je pisao potkraj XII. stoljeća, kada govori o borbama s Ugrima u 1064. god., napominje usput da su Ugri »nešto malo prije vlade Aleksija Komnena (dakle prije 1081: L. M.) osvojili Sirmij i pokorili mnoge podunavske gradove te stigli do Niša«. ⁶² Taj nepouzdan podatak dokazuje svojom stilizacijom da ga nesumnjivo treba povezati s vijestima Skiličina nastavljača i Nicefora Brijenija — a to je za nas u ovoj analizi važno zato što iz toga slijedi da ugarska uznemiravanja bizantske granice o kojima nas izvještavaju ugarski izvori treba smjestiti od 1. rujna 1072. do 31. kolovoza 1073.

⁶⁰ B. Radojčić, Skiličin nastavljajč u: Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III, Beograd 1966, 177—178.

⁶¹ Rački, Documenta, cit., 453.

⁶² Ibid., 454.

Dakle, redosljed događaja u Bečkoj ilustriranoj kronici nije pouzdan, da i ne govorimo o njezinom očitom cilju uzvisivanja ugarskih uspjeha. Ona govori o strašnom pustošenju Češke od strane ugarskih vladara, ali o tome ni češki ni drugi izvori ne znaju baš ništa. Nadalje, one »tri godine« između napada »poganskih Kuna« i osvajanja Beograda preuzeo je po našem mišljenju pisac Kronike iz Požunskih anala u kojima 1068. godine Salomon osvaja Beograd, a 1071. dolaze Pečenezi. Ali, kroničaru se ne sviđa gubitak Beograda pa zato preokreće redosljed događaja te najprije izvještava o napadu »Kuna«, a onda »nakon tri godine« o osvajanju Beograda. Uostalom, kroničarevo pričanje bi trebalo teći ovako: Salomon i Gejza sklapaju mir; mir traje oko 13 godina itd. Kronika naprotiv ima ovaj redosljed: Salomon i Gejza sklapaju mir; oni idu s vojskom u Dalmaciju; među njima mir traje oko 13 godina. Čini nam se evidentnim da je red pričanja poremećen i da je podatak o dalmatinskoj vojni naknadno ubačen.

Sve bi upućivalo na to da je kronologija Požunskih anala bar u odnosu na ove vijesti prihvatljiva, premda je ona inače nepouzdana.

U prilog dataciji privremenog osvajanja Beograda (1068. godina) koju daju Požunski anali, govori i okolnost što je upravo u to doba bizantski car Roman IV Diogen vojevao sa Seldžučkim Turcima pa se može pretpostaviti da su Ugri smatrali to vrlo povoljnim trenutkom da se domognu Beograda. Vjerojatno je bila riječ o pograničnom prepadu manjeg razmjera jer ga bizantski pisci uopće ne spominju.

Kako o razdoblju 1064. do 1071. mletački i južnotalijanski izvori ne donose vijesti o Dalmaciji koje bi nam mogle biti od koristi, preostaje još jedino ispitati vijesti iz isprava koje se odnose na Dalmaciju i Hrvatsku. Premda te isprave u obliku u kojem su došle do nas najčešće nisu autentične, ipak se iz podataka koje one pružaju, može mnogo toga zaključiti jer su one sastavljene vjerojatno prema nekim izgubljenim analima (Praga) ili katalogima (N. Klaić).

Tu je prije svega pouzdani podatak iz isprave splitskog nadbiskupa Lovre iz prosinca 1068. godine.⁶³ Isprava je pisana sigurno prije 1119. godine, dakle vrlo je stare provenijencije, i ne postoje nikakvi ozbiljni razlozi da se njezinim podacima ne pokloni vjera. U dataciji nadbiskup Lovro kaže: *regnante Cressimiro rege Chroatorum et Dalmatinorum*. Dakle, iz isprave proizlazi da se u dalmatinskim gradovima priznavao Krešimiru naslov kralja Hrvata i Dalmatinaca, što još dakako ne znači da je Krešimir imao i realnu vlast nad Splitom.

A upravo u to doba bizantska je prisutnost u Dalmaciji (ili bar u Zadru) zajamčena na uvjerljiv način. Naime, u dvjema ispravama, jednoj iz 1067, a drugoj iz 1069. spominje se *Leg, imperialiis protospatrius ac totius Dalmatiae catapanus*⁶⁴. Taj je podatak od velike važnosti. Iz njega se može zaključiti da je energični bizantski car Roman II u vrijeme svoje kratke vladavine pokušao učvrstiti bizantsku vlast uz ostalo i u Dalmaciji. Vojnička titula katapana dokazuje da je taj vojnički car smjestio u Zadar i izvjesni kon-

⁶³ CD I, 109—112.

⁶⁴ CD I, 107 i 114.

tingent bizantske vojske, premda smo duboko uvjereni da se nije radilo o 5000 vojnika kako to misli Praga, već o mnogo manjem kontingentu.

Ne izgleda vjerojatnim da bi ugarski vladari u to vrijeme realne prisutnosti Bizanta u Dalmaciji i još očitog jakog kralja Hrvatske i Dalmacije pokušali nametnuti Krešimiru svoga štićenika Zvonimira.

S time se potpuno slažu i podaci iz dvije isprave koje su datirane kraljem Krešimirom i banom Zvonimirom i vremenom od 1. rujna 1070. do 1. rujna 1071.⁶⁵ Iz tih se isprava može zaključiti da je Zvonimir nametnut Krešimiru tek nakon što nestaje bizantska prisutnost ugarskom intervencijom u Dalmaciju, svakako prije 1. rujna 1071.

Taj rezultat dobro se slaže s viješću o ugarskom napadu na Rab prema prvom čudu Sv. Krištofora, koji se prema našim analizama pod I. dogodio poslije 1066, a prije 1074. godine.

Je li moguće ugarski napad na Rab odrediti na još precizniji način? O tome će biti govora u vezi s analizom Praginih teza.

IV. O Praginoj tezi

1. N. Klaić je u svojoj diskusiji s nama istakla »izvanredne rezultate do kojih je pred pedesetak godina došao G. Praga raspravljajući o prijenosu relikvija barskog zaštitnika sv. Nikole i o počecima normanskih ratova na Jadranu«.⁶⁶

Evo ukratko Pragine koncepcije:

U šezdesetim i početkom sedamdesetih godina XI. stoljeća u Hrvatskoj se bore dvije stranke. Jedna od stranaka želi organizirati narodnu crkvu, a pomaže joj njemački svećenik Wolfgang. Iz obližnje Istre dolaze na kvarnerske otoke i hrvatsku obalu carske čete. Na čelu je narodne stranke »prijestonasljednik Stjepan«. Druga stranka je uz papu, a na čelu joj se nalazi Zvonimir. Kako je Zvonimir nesposoban da nametne svoj autoritet, papa se obraća 25. I. 1075. na danskoga kralja Svena III i nudi mu Hrvatsku. Dalmatinski su gradovi doduše uz papu, a protiv narodne stranke, ali oni više ne mogu trpjeti pritisak svojih protivnika pa zato pozivaju u pomoć normanskog velikaša Amika. Amiko se zanosio idejom da za sebe osvoji kraljevstvo na istočnoj obali Jadrana i hvata kralja Krešimira.⁶⁷ Amiko podsjeća Rab,

⁶⁵ CD I, 115 i 121.

⁶⁶ N. Klaić, Još o prvom čudu, cit., 532.

⁶⁷ Praga naročito naglašava (La traslazione, cit., 56) da je već 1927. godine kada je pisao o događajima u Dalmaciji sredinom XI. stoljeća mislio najprije na Krešimira kao kralja kojeg je uhvatio Amiko. On nastavlja da je bio odustao od Krešimira zbog njegovih dobrih veza s benediktincima i da je zbog toga nagadao (congetturato) da bi se moglo raditi (che si trattasse) o vojvodi Stjepanu. Kako je u međuvremenu (dakle između 1927. i 1931) utvrdio da je Krešimir bio energični protivnik Rima i kako su Krešimirova darovanja benediktincima krivotvorine, došao je do uvjerenja da je uhvaćen kralj Krešimir. To svoje uvjerenje zadržao je Praga i kasnije, pa čak i u svojem zadnjem radu, Storia di Dalmazia, treće izdanje iz 1954. godine.

a onda kreće pod Kesu da uhvati hrvatskog kralja. On se odlučuje za napad 9. svibnja, jer je to dan Sv. Nikole, tj. onoga sveca koji je u Južnoj Italiji bio znakom odvajanja zapada od istoka. Međutim, Venecija u svom interesu i radi Bizanta intervenira 8. veljače 1076. pa se Amiko ne može domoći dalmatinskog kraljevstva. Praga opetovano podvlači da je Amiko »brachium saeculare del papato«,⁶⁸ »miles sancti Petri«. ⁶⁹

Praga zadovoljno zaključuje: »A tutti questi risultati e a tutte queste riflessioni ci ha condotto lo studio di quella frase: *revelatio Sancti Nicolai!*«. ⁷⁰

Ako se dakle po vlastitoj izjavi svi njegovi rezultati temelje na sintagmi *revelatio sancti Nicolai*, onda doista treba s puno pažnje pristupiti analizi toga po njemu odlučujućeg podatka.

Navedene riječi nalaze se u ispravi koja je datirana s 1071. god. ⁷¹

Po Pragi postojala je još jedna kopija (Biblioteca Paravia, ms. segn. 20.990) ⁷² s varijantama koje za naše analize nisu od važnosti. Faksimile isprave objavila je N. Klaić. ⁷³

Sadržaj isprave ukratko je ovo: Kesanska općina (*Kesensis comunitas*) izjavljuje da je pri gradnji samostana Sv. Mihovila na Susku (*monasterio Michaelis de Sansigo*) povrijedila boga i taj samostan i da joj je bog otkrivenjem Sv. Nikole objavio (*deus [...] per revelationem sancti Nycholai visitavit*) da ju je zbog toga snašla velika nesreća (*strages*). Da bi počinjeno zlo popravila, općina daruje uvrijeđenom samostanu samostan Sv. Petra *de Neumis insulis*, i to s obim otocima i njihovim pripacima. Rapskom pak knezu, koji je ujedno i njezin knez, kesanska općina daruje pekaru s mlinom ⁷⁴ (*Pristinum vero rogamus dari Maculino, Arbensi comiti, qui noster est*). Usto ostaju pridržana prava rapske biskupije. Potpisao se Macolin, rapski i kesanski knez i velik broj svjedoka uglavnom s hrvatskim imenima. Na kraju isprava rapski biskup Drago »u čijoj se dijecezi nalaze darovane stvari«

⁶⁸ Ibid., 55.

⁶⁹ Ibid., 59; pod *miles Sancti Petri* Praga razumijeva onog viteza koji se uputio osvajati strane zemlje, kojem je papa dodjeljivao posebnu zastavu, *vezillum*. Nakon osvojenja strane zemlje takav *miles* postaje *rex*, kojeg je ustoličila *auctoritas apostolica*, dakle, pravi vazal.

Pragi se nikako nije sviđala misao da bi papa bio umiješan u otmicu hrvatskog kralja pa je i 1927. i 1931. godine uporno ponavljao da papa s time nije imao ništa. Ipak je 1954. god. bio prinuđen napisati da je doduše otmica učinjena »protivno željama pape, ali ne i njegova legata Gerarda« (Storia, cit., str. 67). To je nadalje čudan stav. S jedne strane Praga tvrdi da je Amikova akcija »vittoria del partito gregoriano, è il trionfo della romanità« i da je Amiko »papin vojnik«, a s druge strane ne želi dopustiti da bi čak i sjenka sumnje pala na Grgura VII, da je makar želio Amikovu akciju.

⁷⁰ Ibid., 60.

⁷¹ CD I, 124—125.

⁷² Praga, op. cit., 34—35; usp. ibid., str. 17.

⁷³ Klaić, Nada, Rapski falsifikati, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, I, 1955, 47.

⁷⁴ Vidi o tome Margetić, Lujo, *Pristinum-pistrinum*, Historijski zbornik XXXI—XXXII, 1978—1979, 321—324.

daje svoju suglasnost i nalog da se isprava sastavi. Nakon toga dolaze potpi-
si egzaminatora i ovjera notara iz 1291.

N. Klaić u jednome svom radu⁷⁵ nepoštedno je kritizirala tu ispravu, na-
vevši veći broj dokaza da je riječ o krivotvorini, koju je po njoj sastavio rap-
ski patricij Martinusije da bi pomoću nje Rab obranio rapske posjede na Pa-
gu u sporu koji se vodio sa Zadrom 1289—1292. godine. N. Klaić ističe da na-
ziv kesanske općine *communitas* nije poznat u vrijeme narodne dinastije; da
je bitan sadržaj listine potpuni nesmisao; da se jurisdikcija rapskoga bisku-
pa nije protezala sve do udaljenih otočića Suska i Sv. Petra, koji su oduvi-
jek bili sastavni dio osorske biskupije; da su ti otočići bili posebna upravna
jedinica i da nisu pripadali pod političku vlast Kese odnosno Raba; da su
u ono doba bile nespojive časti rapskoga i kesanskog komesa; da je nemogu-
će da bi preko polovice svjedoka nosilo hrvatska imena jer da nigdje nisu
Hrvati stvarali gradske općine na romanskoj osnovi; da je egzaminator u
XI. stoljeću anakronizam.

Ukratko, zaključuje N. Klaić, »tko je (...) svršetkom XIII stoljeća znao
što se događalo u doba Petra Krešimira IV?«.

N. Klaić i inače nije u svojim raspravama o dobu Krešimira i Zvonimi-
ra upotrebljavala tu ispravu i njezine podatke, očito zato što je njezin sadr-
žaj smatrala bezvrijednim za upoznavanje povijesne istine o događajima u
XI. stoljeću.⁷⁶

A i sam Praga imao je s tom ispravom velikih poteškoća. Prije svega,
i on je itekako dobro uviđao da je riječ o krivotvorini. I po njemu je isprava
krivotvorena u XIII. stoljeću, ali od notara Lanfranca, koji je kao stranac
došao u Rab iz sjeverne Italije poslije 1214. godine. On misli da je Lanfranco
sastavio analiziranu ispravu na osnovi podataka iz izgubljenih *Annales* rap-
ske crkve. Nezgodno je za Praginu teoriju da je isprava datirana s 1071. go-
dinom, a da bi se ona po njemu morala odnositi na događaje iz 1075. godi-
ne. Zato on iznosi hipotezu da je u analima rapske crkve, koji su po njemu
vjerojatno postojali i koji su po njemu poslužili krivotvoritelju svojim poda-
cima, analist najprije zapisao pod 1071. godinom najvažnije podatke o pozna-
toj Krešimirovoj darovnici rapskoj biskupiji i naveo godinu, indikciju, dan
u mjesecu i papu Aleksandra II te da je nakon toga nastavio upisivati osta-
le događaje koji su se kasnije zbili bez navođenja podataka o vremenu. Ta-
ko je uz ostalo zapisao i kesansko darovanje otoka Sv. Petra samostanu Sv.
Mihovila na Susku, ali, nažalost, nije naveo godinu 1075. Kada su u istoj
godini, tj. 1215. krivotvorene i jedna i druga isprava, krivotvoritelj im je dao
jednake kronološke podatke, jer su se obje u analima nalazile pod istom
godinom.⁷⁷ Pragino dokazivanje ne može se smatrati uspješnim jer datacija
u navedenim ispravama nije podudarna. Evo usporedbe: Krešimirova darov-
nica:

⁷⁵ Rad naveden u bilješci 73.

⁷⁶ Npr. u Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV stoljeća, Za-
dar, Zbornik, Zagreb 1964, 157; Historijska podloga hrvatskoga glagoljštva, cit.,
12; Da li je, cit., 125 i d.; Povijest, cit., 14, 377 i d.

⁷⁷ Praga, op. cit., 41—45.

**Anno ab incarnatione domini nostri Iesu Christi MLXXI, indictione VIII die octava mensis iulii, tempore domini Alexandri pape urbis Rome, ego C., rex Dalmatinorum ac Chroatorum itd.*

Kesanska isprava:

** Anno ab incarnatione domini nostri Iesu Christi millesimo LXXI, indictione nona, tempore Cresimiri, Dalmatinorum ac Chroatorum regis et Dragi Arbensis episcopi.*

Kad bi bila riječ o istom krivotvoritelju koji uzima podatke iz istog izvora, onda bi on i u kesanskoj ispravi zabilježio podatke o danu, mjesecu i papi. Praga uzima u obzir krivotvorenu kesansku ispravu i samovoljno joj mijenja datum samo zato da bi mogao ustvrditi da se *revelatio sancti Nicolai* spomenuta u njoj odnosi na prozapadnog Svetog Nikolu i da se nevolje Kesana odnose na Amikovo osvajanje grada u 1075. Međutim, ako prihvatimo da je isprava sačuvala neki trag povijesne istine, ne vidimo razloga zašto bi se kesanske nevolje morale odnositi na Amikov napadaj. Svaki je srednjovjekovni grad imao stalno nekih svojih briga i većih i manjih nevolja, a o Kesi u XI. stoljeću ne znamo ništa. Ali nije potrebno ići tako daleko i vjerovati benignoj naraciji krivotvoritelja u XIII. stoljeću koju je on sastavio (možda čak po nekom predlošku)⁷⁸ da bi dao neko moralno i religijsko opravdanje navodnog darovanja.

Praga tvrdi da je od dva datuma, 14. travnja kao početka i 9. svibnja kao svršetka opsade Raba, prvi pouzdan, drugi nije.⁷⁹ Vjerojatnije je da su oba datuma legendarna.

Pritom se Pragi dogodila dodatna nepravilnost jer je ustvrdio (str. 12) da je Krešimir umro 1073. god. i da je Amiko dvije godine kasnije, tj. 1075. uhvatio upravo Krešimira (str. 56), a da pritom ne objašnjava koji su ga dokazi naveli da u prethodnom svesku ustvrdi da je Krešimir umro 1073. godine i zašto je od tih dokaza odustao.

Premda je Praga bez dovoljna opravdanja promijenio datum kesanske isprave od 1071. do 1075, on ni s time nije uspio dobro povezati Sv. Nikolu s Amikom. Sv. Nikola bi po Praginoj koncepciji morao biti predstavnik za-

⁷⁸ Čak i naracije autentičnih isprava nisu u tom smjeru pouzdane. Lijep primjer je za to autentična isprava Konrada II izdana 4. lipnja 1035. u Bambergu u korist Koprana (Monumenta Germaniae Historica, Diplomata III 299—300. Isprava je autentična. Tako izdavači isprave pa Lenel, Walter, Venezianisch-Istrische Studien, Strassburg 1911, 139; De Vargottini, Giovanni, Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo I, Roma 1924, 77, koji svi s razlogom odbacuju Benussi-eva sumnje u autentičnost isprave). U toj se ispravi u naraciji govori o nevoljama koje su Koprani pretrpjeli zbog vjernosti prema caru pa se iz toga pokušalo konstruirati da su Koprani navodno pomogli caru u njegovu sukobu s koruškim vojvodom Adalberonom i zbog toga od Adalberona doživjeli mnoge neugodnosti. Ipak, već je odavno utvrđeno da je taj dio privilegija Konrada II Koprana prijepis benigne formule koju nalazimo još za Otona III pa naracija o patnjama Koprana ne može biti osnovom ni za kakve tvrdnje.

Ako je tako s naracijom autentične isprave, onda još kudikamo moramo biti oprezniji s naracijom krivotvorenih isprava, kao što je npr. kesanska isprava iz 1071. godine.

⁷⁹ Praga, op. cit., 53.

pada koji se bori protiv istoka: »fu propnio l'Occidente e l'Oriente che il 9. maggio 1075 combatterono nelle acque del Quarnero«. Međutim, Sv. Nikola postao je nekom vrstom zaštitnog znaka za zapad tek nakon prijenosa njegovih moći u Bari. A u Bari su relikvije Sv. Nikole premještene — tek 1087. godine, kako to javlja suvremenik tih događaja, Lupus Protospata. Njegova kronika ide do 1102. i on javlja

1087. in mense Maii corpus beatissimi Nicolai Mirrensis episcopi a quibusdam Barensibus a praedicta Mirrea ablatum, in Barum devectum.⁸⁰

Drugi barski analist, *Anonimus Barensis*, također suvremenik tih događaja, čija kronika ide do 1115. godine piše:

1087, ind. X nono die intrante magii adduxerunt nostri Barensis beatissimi sancti Nicolai corpus.⁸¹

Poznato je da i Lupo i Anonim imaju vrlo pouzdane podatke za događaje sedamdesetih i osamdesetih godina XI. stoljeća pa se znanost s pravom njima služi kao prvorazrednim vrelima.

Praga se našao pred upravo nepremostivom zaprekom. I evo njegova izlaza iz situacije. On uzima u obzir *Annales Cavenses* u kojima je prijenos tijela Sv. Nikole zabilježen — opet u 1087. godini! Evo toga po mišljenju Prage odlučujućeg teksta:

1087: *Desiderius abbas in papam Victorem ordinatur 7. Idus Maias, quo die sancti Nicolai corpus Varin devenit. Ibidem Victor apud casinum omnium fratrum consensus ordinato abbate Oderisio, post tertium diem defungitur 15. Kal. Octobris,*⁸² tj.

1087: Opat Deziderije konsakriran za papu Viktora 9. svibnja, na (onaj isti) dan u kojem je tijelo Svetoga Nikole stiglo u Bari. Isti (papa) Viktor konsakrirao je opata Oderizija u Monte Cassino uz suglasnost sve braće i nakon tri dana umro 17. rujna.

Kako Praga traži dokaz da se prijenos tijela Sv. Nikole dogodio prije 1087, on tvrdi da je kroničar zabilježio pod 1087. god. da je opat Deziderije konsakriran 9. svibnja na onaj isti dan na koji se jednom u prošlosti (!) zbio prijenos tijela Sv. Nikole.

Lokalni apulski suvremeni kroničari, Lupo i Anonim, po takvoj Pragi-noj interpretaciji, nisu znali za prijenos tijela Sv. Nikole po vlastitom znanju, nego tek kada su se o tome informirali u Analima Montecassina i pritom ih navodno pogrešno shvatili.

Sve je to očito vrlo nategnuto i vrlo neuvjerljivo.

Uostalom, imamo dojam da je i sama N. Klaić na diskretan način htjela dati na znanje da se s Pragom zapravo ne slaže. Ne samo što je u vezi s protureformnim pokretom u Dalmaciji i Hrvatskoj podvukla da o tome ima »posve drugačije mišljenje« od onoga što ga Praga zastupa, nego je protivno Pragi zauzela stajalište da je Zvonimir bio papin protivnik. Uostalom N. Klaić

⁸⁰ Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, Tomus Quintus, Mediolani 1724, 46. 46.

⁸¹ *Ibid.*, 154.

⁸² Cit. po Praga, op. cit., 63.

je oduvijek smatrala da papa nije ni na koji način povezan s Amikovom akcijom. I konačno, ne smatramo nimalo slučajnim da N. Klaić te Pragine rezultate do kojih je došao već prije pedesetak godina, osobito njegove neuvjerljive konstrukcije o navodnoj Amikovoj »pobjedi nad Pažanima«, godinama očito namjerno nije uzimala u obzir kad god je pisala o napadačima na Rab u prvom čudu Sv. Krištofora i o drugim pitanjima naše povijesti s tim u vezi. Mislimo da su naše analize u cijelosti potvrdile taj dugogodišnji stav N. Klaića.

2. Premda smo pokušali dokazati neodrživost Praginih hipoteza, to ipak ne znači da se prema njegovom radu ne odnosimo s dužnim poštovanjem, iako moramo priznati da nas smeta njegov nepotrebno uvredljiv i često vrlo nepristojan ton.⁸⁹ Pa i u pitanju kojim smo se bavili u ovome radu mislimo da će i naše kritičke primjedbe možda poslužiti novim spoznajama upravo na nekim znanstvenim dostignućima N. Klaića i Prage. Riječ je o kesanskoj ispravi iz 1071. godine za koju je Praga dobro naslutio da je sastavljena uzimanjem u obzir podataka iz nekih anala rapske crkve. Tu dragocjenu Praginu misao prihvaćamo, ali ne u odnosu na pričanje krivotvoritelja o kesanskim nevoljama, nego u odnosu na dataciju. Očito je krivotvoritelj uzeo neke pouzdane kronološke podatke iz tih anala, kako bi mu njegova priča o jurisdikciji rapskoga kneza i rapskoga biskupa već u XI. stoljeću nad sjevernim dijelom Paga ispala što uvjerljivija.

S druge strane, N. Klaić je po našem mišljenju vrlo uspješno dokazala da npr. isprave hrvatskih vladara u obliku, u kojem su do nas došle, ne mogu biti autentične, ali da krivotvoriteljima ipak moramo biti itekako zahvalni što su nam sačuvali — osobito u protokolima tih isprava — mnoge podatke koje su crpli iz pouzdanih vrela, po njezinu mišljenju iz nekih kataloga. Ta misao vrijedi, dakako, i za kesansku ispravu.

Ne vidimo prema tome nikakava razloga zašto ne bismo poklonili punu vjeru također i uvodnoj dataciji kesanske isprave, u kojoj se spominju Krešimir, kralj Dalmatinaca i Hrvata i biskup Drago u godini 1071, pogotovu što se i podatak o devetoj indikciji slaže s godinom. Dakle, biskup Drago posvjedočen je čak još u 1071. godini, što znači da je rapski biskup Domana mogao nastupiti na svoju dužnost najranije u istoj godini u kojoj je zamjenjen njegov prethodnik Drago. Kako je nadalje razumno pretpostaviti da biskup Domana nije umro odmah na početku devete indikcije, izgleda vjerojatnim da ugarska vojska nije započela svojim operacijama protiv Raba u zimi, nego najranije u proljeće 1071. godine. Prema tome, ugarski napad na

⁸⁹ Ovako piše Praga (*Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria*, vol. II, Zara 1927, str. 214) o Kukuljeviću: Pontefice della storiografia era allora Ivan Kukuljević Sakcinski (1816—1889), ex ufficiale nell'esercito austriaco, uomo di cultura mediocrissima, di presunzione immensa, di onestà scientifica limitatissima. Tutto preso dal suo fanatismo egli (...) percorse l'Italia, la Dalmazia (...) arrafando, danneggiando (...), pubblicando studi (...) dove l'ingiuria si alterna alla falsificazione. Ljubić je presuntuoso i pronto (...) all'ingiuria volgare e alla svalutazione. Praga hvali Račkoga, ali je po njemu i taj sklon a metodi antiscentifici. I kao da mu sve to nije dosta, on nakon toga daje generalnu negativnu ocjenu čitave (!) hrvatske historiografije na način koji se rijetko nalazi u znanstvenim radovima.

Rab mogao se dogoditi najranije u proljeće 1071. godine, a najkasnije do studenog 1074.

Što se pak tiče ugarske intervencije u korist Zvonimira, za nju smo utvrdili da se ona mogla dogoditi poslije 1069. godine, tj. nakon prestanka bizantske prisutnosti u Dalmaciji, a najkasnije 1071. godine.

Ako dakle pretpostavimo da je riječ o jednoj te istoj provali ugarskih snaga u naše krajeve, proizlazi da je do ugarske pomoći Zvonimiru došlo 1071. godine i da su Ugri tom prilikom neuspješno napali i Rab.

Nije bez interesa u vezi s time ponovno upozoriti na okolnost da je Bari nakon dugotrajne opsade pao 16. travnja 1071. godine što je značilo konac bizantske prisutnosti u južnoj Italiji. U to je dakle vrijeme počeo i suton Petra Krešimira kojem se uz pomoć Ugra nameće Zvonimir kao ban i kao nesumnjivo najjača ličnost u kraljevstvu. Dakako da je riječ samo o prijelaznom razdoblju, u kojem se i Hrvatska ujedinjuje u općem napadu na Bizant. Tu se moramo nažalost zaustaviti jer bi nas analiza tih neobično važnih događaja na Balkanu predaleko odvela od osnovne teme.

3. Prema uvjerljivom izlaganju Badurine⁸⁴ osorski evanđelistar pisan je 1071. ili 1080. U njemu uskrsni hvalospjev (exultet) glasi ovako:

Memmento etiam domine famuli tui impera(to)ris nostri. N.cum omni exercitu suo et famuli tui regi (!) nostri itd.

Riječ je dakako, o hrvatskom kralju. Ali, kojem? 1080. godina teško da dolazi u obzir. Kako je Zvonimir bio od 1075. godine papin vazal, ne izgleda nimalo vjerojatnim da bi crkvena vlast na Osoru u 1080. god. toliko inzistirala na bizantskom suverenitetu nad Osorom. U ispravama datiranim po dobu Zvonimira, bez obzira na to da li su neke od njih čak vrlo loše krivotvorine a neke nisu do nas došle u autentičnom obliku, naći ćemo tek posve iznimno spomen bizantskoga cara.⁸⁵

Iz toga bi shjedilo da je vjerojatnije da je evanđelistar pisan 1071. godine i da se pod hrvatskim kraljem misli na Krešimira. I doista isprave iz 1067. i 1069. godine govore o bizantskom katapanu, dakle vojnopravnoj vlasti, koja se u Dalmaciji očito nalazi u punoj slozi s Krešimirom, koji je u to vrijeme već raskrstio s papom. U kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije kralj je u to doba (1071) Krešimir, a on se oslanja na Bizant. Odras takve situacije je i spominjanje bizantskog cara, njegove vojske i hrvatskog kralja u evanđelistaru. Zvonimir je, dakako, samo ban pa on ne dolazi u obzir.

Uostalom, o tome da je već Krešimir vladao nad kvarnerskim otocima, postoje i druge vijesti. Isprave o osnivanju samostana Sv. Petra na Rabu⁸⁶ nisu, dakako, vjerodostojne, ali to još ne znači da su vijesti iz tih isprava potpuno izmišljene, to više što je i kasinska kronika pribilježila u XIII. stoljeću da je Krešimir osnovao i samostan Sv. Nikole na Susku.⁸⁷ Po našem mišljenju tu se ne može raditi o Krešimiru III, jer su u njegovo doba kvar-

⁸⁴ Badurina, Anđelko, Osorski evanđelistar, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 7, Zagreb 1982, 201—205.

⁸⁵ Zapravo samo u dvije isprave u prijepisu Polikoriona samostana Sv. Ivana Rogovskog (CD I, 146 i 147), koje se datira od 1. rujna 1076. do 1. rujna 1077.

⁸⁶ CD I, 85 i 114.

⁸⁷ Ostojić, Ivan, Benediktinci u Hrvatskoj, sv. II, Split 1964, 158.

nerski otoci bili čvrsto u mletačkim rukama. Doduše kamaldoljski anali pripisuju osnivanje samostana na Susku Sv. Gaudenciju,⁸⁸ ali do toga podatka nije ni sam pisac anala mnogo držao. Naime, kada srednjovjekovni pisac želi nepouzdanu vijest, koja mu se sviđa, saopćiti čitatelju, onda on piše »kaže se« (*dictatur, fertur* i slično), jer ne želi izravno lagati pa zato odgovornost za vijest prenosi na svoje informatore. Zato i kamaldoljski analist piše: *Kažu* da je Sv. Gaudencije dok je upravljao osorskom crkvom, podigao mnoge benediktinske samostane itd.

S druge strane, upravo o Sv. Gaudenciju postoji prvorazredna vijest, koja potječe od njegova suvremenika, slavnog Petra Damijana, koji na jednom mjestu kaže da je »Gaudencije, osorski biskup, u čijem sam slatkom društvu uživao (...) napustio biskupiju i ploveći iz slavenskog kraljevstva sti-gao na obale Ancone«.⁸⁹ Već je Lucije zapazio da je time jasno rečeno da je u to doba, tj. 1042. godine, Osor pripadao Hrvatskoj. Dakako da hrvatsku vlast u Osoru u to doba treba tumačiti na isti način na koji su Osor i drugi kvarnerski otoci bili u vlasti Mletaka god. 1000, 1018, i vrlo vjerojatno sve do smrti cara Bazilija II (1025) i tjeranja Orseola iz Mletaka (1026), tj. tako da se priznavalo teoretsko vrhovništvo Bizanta, ali da je realnu vlast imala druga državna vlast, Mleci do 1026, a kasnije Hrvatska.

Dalje analize toga važnoga razdoblja hrvatske prošlosti odvele bi nas predaleko od osnovne teme.⁹⁰

V.

Članak N. Klaić u kojem je ona analizirala neke postavke iz našeg pret-hodnog rada smatramo vrlo korisnim i vrijednim pažnje. Ako se i nismo mogli složiti s nekim tvrdnjama i analizama, iznesenim u njemu, to nikako ne znači da ga ne smatramo poticajnim u svakom pogledu. Neumorni rad naših povjesnika, a osobito Račkoga u starije, Šišića i Barade u srednje, N. Klaić i Lučića u novije vrijeme — da spomenem samo neke od njih — urodio je bogatom žetvom. Dovoljno je usporediti radove otprije, recimo, 100 godina i danas da se vidi golem napredak u svakom pogledu. Pa i Pragine neuvjerljive konstrukcije o »otkrivenju sv. Nikole« s neprihvatljivom, jedva prikri-venom političkom porukom ne smatramo nekorisnim jer diskusija o njima otvara nove poglede.

Bili bismo zadovoljni ako bi i ovaj naš rad bio koristan bar utoliko što bi potaknuo dalja istraživanja.

Dodatak

1. Nakon što smo predali ovaj rad, izašao je rad N. Klaić pod naslovom *Pobjeda reformnog Rima na Jadranu za pape Grgura VII (1073—1085. god.)*⁹¹

⁸⁸ Rački, *Documenta*, cit., 444.

⁸⁹ *Ibid.*, 443.

⁹⁰ U budućim analizama trebat će svakako uzeti u obzir i okolnosti pod kojima je vladao hrvatski vladar Dobronja. O tome vidi Margetić, Lujo, *Kekaumenos' Dobronja — ein kroatischer Herrscher des XI Jahrhunderts*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XXI, 1982, 39—46. Tim je radom problem tek načet.

⁹¹ *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XXVIII, Pazin-Rijeka 1986, 147—202.

u kojemu ona podrobno analizira situaciju u Hrvatskoj u vrijeme Zvonimirova uspona.

Osnovna je teza njezina rada da je Zvonimir onaj kralj kojega je normanski velikaš Amiko uhvatio prema uvodnim riječima isprave datirane s 1075. godinom: *ea tempestate, qua comes Amicus regem Croatiae cepit.*⁹²

Uhvaćeni kralj ne može biti Krešimir jer je po N. Klaić D. Mandić dokazao da je Krešimir umro između početka 1073. i 25. III. 1074. i da je do hvatanja hrvatskog kralja došlo 1075. god. a ne 1074., kao što je to dokazivao Barada. Ali, to ne može biti niti Slavac, koji uopće nije bio hrvatski, nego neretljanski vladar.

Preostaje dakle samo Zvonimir. Po N. Klaić u prilog tome njezinom stavu govore ove okolnosti:

a) Prema vijestima Bečke ilustrirane kronike ugarski su vladari između 1064. i 1067. pomogli Zvonimiru da od svoga šogora Ulrika I iz obitelji Weimar-Orlamünde preotme dijelove Hrvatskog primorja i sjevernokvarnerske otoke, što ih je Ulrik osvojio 1063. godine u povodu vojnog pohoda Henrika IV na Ugarsku. Nakon što je preotimanje uspjelo, Zvonimir uzima naslov kralja Dalmacije.

b) Najkasnije nakon 1070. god. Zvonimir se nameće Krešimiru kao ban i postaje njegov suvladar u Hrvatskoj.

c) Zvonimir uskoro zamjenjuje Krešimira na hrvatskom prijestolju i postaje hrvatskim vladarom. To je po N. Klaić moglo biti već 1072. godine.⁹³

d) Kako je Zvonimir zajedno s ugarskim dvorom u »taboru cara Henrika IV«,⁹⁴ on je pristaša protureformacije, a protivnik reformiranog papinstva. Zato papa Grgur VII, koji »od početka svoga pontifikata grčevito traži način na koji bi oslabio svoga protivnika cara Henrika«⁹⁵ odlučuje početkom 1075. god. ukloniti Zvonimira, koji je za njega »heretik«, jer je pristaša njemačkog dvora. Papa nudi najprije naše krajeve danskom kralju, a kada od njega ne dobiva odgovor, poziva u pomoć normanskog velikaša Amika, koji u svibnju 1075. godine hvata Zvonimira kod Kese na Pagu.⁹⁶ Zvonimir ostaje godinu i pol u sužanjstvu,⁹⁷ a onda ga početkom listopada 1076. daje papa okruniti za kralja Hrvatske i Dalmacije.

Kako se s nekima od upravo navedenih postavki ne slažemo, pokušat ćemo ovdje obrazložiti razloge za to neslaganje. Ograničit ćemo se samo na neka svoja neslaganja, koja su po našem mišljenju od interesa za dalji rad na toj problematici.

2. Prije svega, smatramo da Mandić nije uspješno ispravio Baradinu kronologiju. Evo naših zapažanja u vezi s time:

⁹² Vidi bilj. 7.

⁹³ N. Klaić, op. cit. 161.

⁹⁴ Ibid., 179. N. Klaić naziva Henrika IV, koji je u vrijeme koje analizira kralj, stalno carem. Ostali autori nazivaju ga, dakako, kraljem. Henrik IV postao je carem tek 31. ožujka 1084. godine.

⁹⁵ Ibid., 194.

⁹⁶ Ibid., 152.

⁹⁷ Ibid., 194.

a) U dokazivanju kada je Krešimir uhvaćen i Barada i Mandić pozivaju se na Dandolo. Dapače, to bi po njihovom mišljenju bio glavni dokaz u prilog njihovih teza.

Normansko hvatanje hrvatskog kralja smješta Barada u 1074. god. na osnovi podataka Dandolo »koji piše po starijim izvorima«. ⁹⁸ Naime, po Dandolo je reformni koncil pape Grgura VII održan u drugoj godini njegova pontifikata. Dandolo nastavlja: »u isto vrijeme Normani napadaju i pljačkaju po Dalmaciji, ali ih dužd, krenuvši (u boj) prisili na odlazak i od stanovništva primi uobičajenu izjavu vjernosti«. Kako je druga godina pontifikata Grgura VII trajala po Baradi od 22. IV. 1074. do 21. IV. 1075, reformni koncil, o kojem je riječ, održao se 19. III. 1074, a provala Normana također u istoj godini.

Mandić je ⁹⁹ upozorio na to da se druga godina Grgureva pontifikata treba računati od njegova posvećenja 30. VI. 1073, tj. od 30. lipnja 1074. do 30. lipnja 1075. Crkveni sabor, o kojem govori Dandolo održao se 24—28. II. 1075. Prema tome, zaključuje Mandić, normanska navala o kojoj Dandolo govori da se zbila »u to vrijeme«, morala se dogoditi u 1075. godini.

Ako smo dobro shvatili, tu Mandićevu argumentaciju prihvaća i N. Klaić. ¹⁰⁰

Međutim, Dandolo je svoju Kroniku pisao tako da je kao okosnicu pričanja uzeo podatke iz Paolina, ¹⁰¹ a onda u njih »odoka« ubacivao podatke iz drugih vrela, dakako nakon što ih je često temeljito prenapravio u skladu sa svojom političkom tendencijom. Od bezbroj primjera navedimo samo dva. Dandolo spominje ¹⁰² prije ustoličenja pape Grgura VII, dakle prije 30. VI. 1073, duždevo darovanje gradačkom patrijarhu, koje se odnosilo na 200 (zapravo 100) amfora vina na koje su Koprani bili duždu obvezani — a zna se da se to darovanje dogodilo 1074. ili čak 1075. godine. Malo kasnije u svom tekstu Dandolo javlja ¹⁰³ da je Petar Badoario postao patrijarhom (a to se dogodilo 1092. godine) i nastavlja da je »u to vrijeme« car Henrik obnovio ugovor s Mlečanima — a to se stvarno dogodilo 1094. godine. Ukratko, kada Dandolo povezuje dva podatka iz raznih izvora riječima »u isto vrijeme« ili nekako slično, to nikako ne znači da su se ta dva događaja zbila u približno isto vrijeme. To vrijedi i za podatak o obećanju vjernosti dalmatinskih gradova, koji je Dandolo preuzeo iz isprave koja nam je dobro poznata — dakako, nakon što ga je nemilice tendenciozno prenapravio ¹⁰⁴ — i nakon toga ga prikrio Paolinovim vijestima uz pomoć riječi »u isto vrijeme«.

⁹⁸ Barada, Miho, Prilozi kronologiji hrvatske povijesti, Rad 311, Zagreb 1957, 196.

⁹⁹ Mandić, op. cit., 312.

¹⁰⁰ N. Klaić, op. cit., 154.

¹⁰¹ Prema N. Klaić Dandolo »Annales« su kompilacija djela »Ivana Đakona, M. da Canale i njegovih suvremenika M. Sanudo, Torsella i Paulina«. N. Klaić dodaje da se Dandolo »naročito obilno služi Pavlom Đakonom — iz njega prepisuje čitave dijelove« (Povijest, cit., 42). Mislimo da nije tako. Dandolo se vrlo malo služi Pavlom Đakonom. Pregledali smo Dandoloovo djelo i u njemu pronašli samo u IV. i V. knjizi sveukupno jedva oko 40 redaka, a samo te dvije knjige imaju ukupno oko 2000 redaka. Je li riječ o *lapsus calami*?

¹⁰² Dandolo, cit., 215.

¹⁰³ Ibid., 216.

¹⁰⁴ Podrobnosti vidi u radu navedenom u bilj. 37.

Zato griješe i Barada i Mandić kada te Dandolove podatke upotrebljavaju kao temelj svojih dokazivanja.

b) Nema sumnje da je glavni Mandićev napor bio usmjeren na dokazivanje da je Zvonimirova krunidba izvršena u listopadu 1076, a ne, kao što je to Barada dokazivao 1075. Datacija isprave o krunidbi glasi:

Anno dominice incarnationis MLXXVI, indictione XIII, mense octobri

Pojednostavnjeno rečeno, Barada je temeljio svoju argumentaciju na četrnaestoj indikciji koja je, uz pretpostavku da je riječ o bizantskoj indikciji, trajala od 1. rujna 1075. do 31. kolovoza 1076. Dakle, zaključivao je Barada, da je Zvonimir bio okrunjen u listopadu 1076, »tada nebi stajala indikcija XIV, nego XV«. ¹⁰⁵ Mandić na to kaže: »Baradin je zaključak jasan i nedvojbjen, ali samo u pretpostavci da se radilo o bizantskoj četrnaestoj indikciji.« ¹⁰⁶ Međutim, nastavlja Mandić, Barada nije uzeo u obzir da je sačuvana isprava »mogla biti datirana i po rimskoj indikciji, po kojoj su neki počinjali godinu 25. prosinca, a većinom od 1. siječnja«, dakle, da je u slučaju primjene rimske indikcije godina ipak bila 1076. Uostalom i V. Novak je 1952. godine tvrdio da je riječ o rimskoj indikciji, premda je, kako on kaže, u rimskoj kuriji »od Nikole II prevladavala bizantska«.

Međutim, pozivajući se na Grotenfenda, Stipišić i Šamšalović su još 1967. godine upozorili ¹⁰⁷ na to da se rimska indikcija počela u papinskoj kancelariji upotrebljavati tek godine 1087. I to je doista tako. Poznato je iz *Regesta pontificum* da se bizantska indikcija u papinskoj kancelariji »primjenjivala od 584. do 1087«, ¹⁰⁸ odnosno da je »do pape Viktora III, tj. do 1087. bila grčka indikcija isključivo (ausschliesslich) u upotrebi« ¹⁰⁹ i da se rimska počela upotrebljavati tek od Urbana II (1088—1099). V. Novak je pomiješao računanje po bizantskoj odnosno rimskoj indikciji s pitanjem upotrebe početka godine *ab incarnatione*, tj. od 25. ožujka, a takav se način računanja doista koji put upotrebljavao i u rimskoj kuriji još od Nikole II (1059—1061). ¹¹⁰ Kako rimska indikcija ne dolazi u obzir, Barada je imao pravo, a Mandić krivo.

Ne slažemo se dakle s N. Klaić da je Mandić »ispravno riješio kronologiju«. ¹¹¹ Sam je Mandić pošteno i otvoreno, kako to i doliči pravom znanstveniku, rekao da je Baradin zaključak »nedvojbjen« ako je riječ o bizantskoj indikciji.

Onima koji bi željeli spasiti tezu o 1076. godini kao godini Zvonimirove krunidbe preostalo bi dakle još samo tvrditi da je prepisivač pogrešno unio indikciju 14. umjesto ispravne 15. Međutim, Zvonimirova (inače pouzdana) potvrđnica darovnice Trpimira i Muncimira o crkvi i posjedima Sv. Jurja Putaljskoga ima ovu dataciju: *anno dominice incarnationis MLXXVI, indic-*

¹⁰⁵ Barada, op. cit., 201.

¹⁰⁶ Mandić, op. cit., 310.

¹⁰⁷ CD I, 139.

¹⁰⁸ Vidi npr. Paoli, Cesare, *Diplomatica*, Nuova edizione aggiornata da G. C. Bascapè; Firenze 1942, 208.

¹⁰⁹ L. Schmitz-Kallenberg, *Die Lehre von den Papsturkunden*, u *Urkundenlehre*, Leipzig-Berlin 1913, 93.

¹¹⁰ C. Cappelli, *Cronologia, Cronografia e Calendario Perpetuo*, Milano 1969, 15.

¹¹¹ N. Klaić, *Pobjeda*, cit., 180.

*tione vero XIII, die VIII mensis octobris.*¹¹² Ti se podaci doslovce slažu s datacijom iz Zvonimirove zakletve (osim što je spomenut 9. listopada). Takva podudarnost podataka o vremenu iz vremenski i prostorno udaljenih vrela isključuje svaku mogućnost pogrešnog prepisivanja, a ujedno daje novi dokaz pouzdanosti podataka o našim vladarima u ispravama koje su daleko od toga da bi inače bile besprijetorne. Ovdje je za nas od interesa samo to što splitska isprava daje indikciju 14 koja se ne može osumnjičiti zbog neke skrivene namjere kasnijeg sastavljača isprave. Prema tome, čini nam se da je godina 1075. kao godina Zvonimirove krunidbe za kralja dokazana na zadovoljavajući način.

c) Isprava o davanju obećanja dalmatinskih gradova mletačkom duždu ima po prijepisu u *Codex Trevisanus* ovu dataciju:

Ano ab incarnatione eiusdem M septuagesimo quinto, mensis februarii die octava, indictione XV.

Rački je ispravu datirao 1076. godinom uzimajući da je ona datirana *more veneto*,¹¹³ a Barada je u to posumnjao i analizom povijesnih događaja datirao je ispravu u 1075. uz pretpostavku da je riječ o godini utjelovljenja, i to s kalkulus pisanus.¹¹⁴ Baradinoj tvrdnji da je riječ o dataciji *ab incarnatione* nije se usprotivio ni Mandić.

Pa ipak, Barada je imao krivo. Ne bi smjelo biti sumnje da je ipak riječ o dataciji *more veneto*. Poznato je da su Mlečani računali godinu s početkom od 1. ožujka, čak i onda kada su njihovi notari dodavali formule *anno ab incarnatione* ili *a nativitate*. Dakle, godina se u toj ispravi ne može računati ni po firentinskom ni po pizanskom kalkulusu, nego samo po mletačkom načinu. Prema godini u dataciji proizlazilo bi dakle da je isprava pisana 8. veljače 1076.

Ali, nažalost, stvar ipak nije tako jednostavna.

Codex Trevisanus i još jedan prijepis istoga dokumenta daju 1075. godinu, dok drugi prijepis u knjižnici Cicogna daje 1072. godinu. Usto, Barada začudo prelazi šutke preko 15. indikcije, koja je jedina istovjetna u svim prijepisima. Ona se odnosi na vrijeme od 1. rujna 1076. do 1. rujna 1077. g. — znači, po njoj bi do obećanja dalmatinskih gradova došlo tek 8. veljače 1077. Nije dakle nimalo nemoguće da se isprava doista odnosi na vrijeme poslije Zvonimirove krunidbe. Ako bi to bilo tako, onda bi to značilo da je Gebizon došao u naše krajeve kao papin legat ponovno ujesen 1076. god.,¹¹⁵ a da je mletačka reakcija na učvršćivanje papina utjecaja preko Zvonimira bila slanje mletačke mornarice u veljači 1077.

Osim nepodudarnosti godine i indikcije izaziva čuđenje i navod da je isprava sastavljena »*Dalmatiae et Croatiae*«. Rački je to popunio ovako: *Tempore domini Silvii, ducis Venetie atque Dalmatie et Croatiae*. To ne izgleda osobito uvjerljivo, ali podatak da su dalmatinski gradovi dali obećanje »u Dalmaciji i Hrvatskoj« još je manje uvjerljiv. A zar su se doista na jednom mjestu, npr. u Splitu sastali svi u ispravi navedeni predstavnici dalmatinskih

¹¹² CD I, 141.

¹¹³ Rački, Doc., 103.

¹¹⁴ Barada, op. cit., 197—198.

¹¹⁵ CD I, 145—146 br. 113 i 146—147 br. 114.

gradova, i to čak njih 12 iz Zadra, 10 iz Trogira, 7 iz Biograda? Nije li već davno prije prijepisa u *Coder Trevisanus* neki kompilator pojednostavno sebi stvar i iz četiri isprave s identičnim sadržajem sastavio jednu? Ali, ako je tako, jesu li te osnovne isprave baš točno prepisane, ili je kompilator još usput malo preuredio tekst? Usto, zar je doista u tekstu isprave stajalo nakon rukoznaka splitskog priora: *Et successive omnes qui supra nominantur, subscribunt ut supra inde in calce*. Nadalje, nije nimalo vjerojatno da je pisar napisao »ego (...) scripsit et complevit« itd.

Posebnu pak pažnju izazivaju pridodani potpisi nadbiskupa Lovre, ninskoga i biogradskog biskupa i opata samostana Sv. Bartolomeja. Za Lovru se kaže *ratifico et confirmo*, a to valjda vrijedi i za ostale crkvene dostojanstvenike. Zašto oni nisu ubrojani u ugledne građane pojedinoga grada? Dobiva se dojam kao da se željelo odvojiti dvije vlasti, jednu svjetovnu, tj. priora i ugledne svjetovne građane i drugu crkvenu, da bi se na taj način podvuklo na posebno jasan način da ni crkva nema ništa protiv kvazifeudalnog prava mletačkog dužda nad dalmatinskim gradovima. Kao da je i to znak da je isprava sastavljena protiv pretenzija rimske crkve na njezino pravo na Dalmaciju.

Što se pak tiče duždeve titule protoproedra, iz nje ne proizlazi da je dužd »nastupao (...) također i kao ovlaštení predstavnik bizantskih prava«,¹¹⁶ kao što to kaže Praga, a još manje da je »mletačkog dužda poslao Bizant« (N. Klaić¹¹⁷), jer je dužd krajem sedamdesetih godina i inače upotrebljavao tu titulu u raznim prilikama. Kada npr. dužd jednom prilikom nastupa u Chioggi, on također upotrebljava tu titulu, a iz toga ne slijedi da ga je u Chioggiu »poslao Bizant«. Najviše što se može tvrditi jest da je dužd možda htio tom titulom sugerirati predstavnicima dalmatinskih gradova punu zakonitost svog nastupa u Dalmaciji. Uostalom, ta je titula bila samo počasna i dodijeljena duždu Dominiku samo osobno, za razliku od titule protosebasta koju je isti dužd postigao 1082. god.

Ukratko, interpretaciju vijesti iz obećanja dalmatinskih gradova mletačkom duždu smatramo još uvijek otvorenom, a duždovu intervenciju u Dalmaciji samo marginalno povezanom s Amikovim hvatanjem hrvatskoga kralja, što se vidi i po tome što se Gerardov splitski koncil održao u studenom 1074. a u to se doba događa i hvatanje Krešimira, dok bi po godini navedenoj u obećanju dalmatinskih gradova proizlazilo da je ono dano tek u veljači 1076. Mlečani su u prvom redu bili zaokupljeni opasnošću da im Robertovi Normani ne odsijeku izlaz iz Jadranskog mora i opasnošću povezivanja pape i njegovih sljedbenika na istočnoj obali Jadrana, uključujući i jaku Ugarsku, u kojoj je uostalom situacija bila utoliko mnogo povoljnija za papu, što je 1074. god. zbačen Salomon. U tim za Mletke vitalnim pitanjima mali apulijski velikaš Amiko i njegovi Normani bili su za Mletke važni samo kao dio papinih akcija i planova.

d) Mandić nije dokazao da je Krešimir umro najkasnije početkom 1074. godine. Njegove su doslovne riječi ovo: »Petar Krešimir u izvorima se zadnji puta spominje god. 1073. i nema vjerojatnosti da je živio do proljeća god.

¹¹⁶ Praga, op. cit., 59.

¹¹⁷ N. Klaić, op. cit., 189.

1075. kada su Normani navalili na Dalmaciju.¹¹⁸ Riječi »nema vjerojatnosti« nisu nikakav dokaz. Ali Mandić nastavlja da »osim toga« (?) Toma Arcidiakon izvještava da je Petar Krešimir umro naravnom smrću i da je pokopan u Solinu. O tome kakvom je smrću umro Krešimir ne znamo ništa, a Krešimirovo pokapanje u Solinu ne dokazuje, dakako, kada je on umro.

3. Unatoč neuvjerljivim konstrukcijama u vezi s benignom sintagmom *revelato sancti Nicolai* u kesanskoj ispravi — o tome je bilo više riječi u prvom dijelu ovoga rada — Praga je imao i daljih golemih poteškoća sa svojom tezom. Naime, Praga je svakako želio »rezervirati« 9. svibnja za Amikovo hvatanje hrvatskog kralja, jer na taj dan pada svetkovina Sv. Nikole, pod čijom je zastavom po Pragi Amiko krenuo u borbu protiv »Istoka«. Ali, Legenda o Sv. Krištoforu tvrdi da je opsjedanje Raba trajalo od 14. travnja do 9. svibnja, a isprava o splitskom sinodu govori o »mjesecu studenom, u ono vrijeme (*ea tempestate*) kada je grof Amiko uhvatio hrvatskog kralja«. Što sad? Vrela su se doista »urotila« protiv Prage, ali se on snalazi ovako: 14. travnja je pouzdan, a 9. svibnja nije pouzdan, jer je riječ o legendi. A studeni i hvatanje hrvatskog kralja? Praga »vješto« odvajala studeni kao dan održavanja splitskog sinoda i o njemu posebno govori, a tek onda nastavlja pričanjem o tome kako Amiko ide pod Kesu da »ostvari svoj naum. Koji? To nam kaže zadarska isprava od 1075: *ea tempestate qua comes Amicus regem Croatiae cepit*«. ¹¹⁹ Tako su »studeni« i »hvatanje hrvatskog kralja« »uspješno« odvojeni.

I dok je N. Klaić do sada često isticala da se hvatanje hrvatskog kralja dogodilo »u studenom«, ¹²⁰ »u listopadu«, ¹²¹ »mjeseca studenog«, »u ono vrijeme, kada je grof Amiko zarobio kralja Hrvatske«, ¹²² sada je u nas najprije Mandić preveo to mjesto: »u onoj oluji u kojoj je knez Amiko zarobio kralja Hrvatske«, a po tome je očito učinjen i novi prijevod N. Klaić: »u ono burno vrijeme u kojem je knez Amiko zarobio kralja Hrvatske«. ¹²³

Međutim poznato je da u latinskom jeziku *ea tempestate* znači jednostavno *eo tempore*, a *eadem tempestate* u isto vrijeme (a ne valjda »u isto olujno doba«). Sastavljač isprave sigurno nije htio uzdisati nad čitavom godinom kao da je ona osobito burna i tragična i kao da se, pišući o studenom, prisjeća onih olujnih dana u svibnju. Naprotiv, sastavljač je isprave u dobroj latinštini htio reći da je nadbiskup Gerard održao crkveni sabor u Splitu u studenom, tj. upravo »u ono doba kada je Amiko uhvatio hrvatskog kralja«. To je jednostavno i uvjerljivo tumačenje te vijesti.

¹¹⁸ Mandić, Dominik, Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963. str. 362. N. Klaić upozorava (op. cit., 154) i na str. 285 Mandićeva dokazivanja, ali tamo se nalazi samo summarium u kojem Mandić kaže kratko: *Petrus Cressimirus IV obiit inter initium anni 1073 et 25 martii 1074.*

¹¹⁹ Praga, op. cit., 58.

¹²⁰ N. Klaić, Da li je postojala, cit., 132.

¹²¹ N. Klaić, Povijest, cit., 363 s *lapsus calami* (listopad umjesto studeni).

¹²² N. Klaić, Izvori za hrvatsku povijest do 1520. godine, Zagreb 1972, 66 Da je Amiko uhvatio hrvatskog kralja u studenom tvrde npr. i Heinemann, op. cit., 302, Lenel, op. cit., 17, Šišić, op. cit., 550 itd.

¹²³ N. Klaić, Pobjeda, cit., 180.

Usput budi rečeno, kako je Zvonimir okrunjen u listopadu 1075, Amikovo hvatanje Krešimira moralo se dogoditi svakako u 1074. godini — dakako u studenom.¹²⁴

4. Razlikujemo se od N. Klaić i u tumačenju nekih drugih okolnosti i događaja.

a) Tako N. Klaić naglašava važnost Kесе u kasnoj antici i uz ostalo prihvaća tezu Sonjea da je biskup Vindemije koji se spominje na crkvenom saboru u Gradu 579. godine stolovao u liburnijskoj Cissi, a ne istarskoj.¹²⁵ Po N. Klaić »sve upućuje na zaključak da je 552. god. kad je obnovljena Justinijanova vlast nad Totilinom Liburnijom, ona s cjelovitim područjem, a to znači i sa Zadrom (potcrtala N. Klaić) vraćena pod vlast grčkog cara.«¹²⁶ Nije

¹²⁴ Prema N. Klaić Amiko i njegov bratić Petar od Tranja nakon što su izgubili 1073. god. svoje gradove, »bili su neke vrste beskućnici« (str. 14) pa na poticaj Grgura VII »Amiko i njegova mornarica« (str. 152) dolaze u naše krajeve i zarobljavaju hrvatskoga kralja. Čini nam se pretjeranim ustvrditi da bi Amiko bio »beskućnik« i da bi usto taj beskućnik imao svoju mornaricu. Amiko je bio u to doba mali kontinentalni vladar, a ne beskućnik, ali mu je upravo njegov nezgodni kontinentalni položaj po našem mišljenju onemogućavao da ima vlastitu mornaricu, pogotovu ako uzmemo u obzir da je nad apulijskom obalom imao vlast Amikov protivnik Robert Guiscard. A ipak je Amiko morao na nečijim brodovima prijeći Jadran. Čijim? N. Klaić smatra netočnom našu tvrdnju da su dalmatinski gradovi sudjelovali u Amikovoj akciji (op. cit., 199). No kako teza o »Amikovoj mornarici« ne dolazi u obzir, moglo bi se pomišljati samo na brodove apulijskih gradova, ali oni su bili pod budnom paskom Roberta Guiscarda, a pogotovu se Giovinazzo očajnički branio od Amikovih pokušaja da nad njime preuzme kontrolu. Uostalom, dalmatinski se gradovi kasnije obvezuju mletačkom duždu, da neće »adducere Normannos« pa se te riječi mogu odnositi uz ostalo i na dopremanje Amikovih ratnika s jedne na drugu stranu Jadrana.

Pitanje, gdje je Amiko uhvatio Krešimira, koje postavlja N. Klaić (op. cit., 200—201) po našem je mišljenju posve marginalno.

Najvjerojatnijim nam se čini da je Gerard namamio Krešimira na splitski koncil — ako je uopće bilo potrebno primjenjivati neka osobito velika lukavstva prema Krešimiru, koji uz bana Zvonimira posljednjih godina svoga vladanja igra drugorazrednu ulogu. Izgleda nam vjerojatnim da je Gerard ujedno pozvao četu Amikovih Normana pa je ona »u to vrijeme uhvatila hrvatskog kralja«.

¹²⁵ N. Klaić, op. cit., 182.

¹²⁶ Ibid., 183. Usput rečeno, tvrdnja da je 552. god. obnovljena bizantska vlast nad »Totilinom Liburnijom« ne čini nam se uvjerljivom. Smatramo da Totila nije vladao Liburnijom i da prema tome »Totilina Liburnija« nije postojala, Totila je u ostrogotskoj državi preuzeo vlast u jesen 541. U to je vrijeme Bizant imao pod svojom vlašću ne samo Liburniju već i Istru (arg. Prok. 2, 28). Prema Prok. 3, 10 bizantski vojskovođa Belizar organizirao je 544. god. svoju vojsku u Istri, dakle Istra je i u to vrijeme čvrsto u rukama Bizanta — pa prema tome i Liburnija. Viđesti iz Prok. 3, 35, 23—30 (549. god.) da je gotska mornarica prešla iz Italije u Dalmaciju i nakon kraćeg boravka se s plijenom vratila kao i istodobna vijest iz Prok. 3, 35, 22 o tome da je Hadagis krenuo sa 6000 vojnika prema Totili u Italiju, ali se nakon okršaja s Bizantincima u Veneciji (*ἔς τὰ Βενετίας ἀπικόμενος*) vratio, dokazuju da Totila nije ni u to doba imao u vlasti čak ni Istru. Konačno, prema Prok. 4, 26, 18 kada Narzet, bizantski vojskovođa kreće kopnom iz Dalmacije protiv Totile 552. god., za njega nastaju problemi tek nakon što se primaknuo Vene-

nam jasno što se želi dokazati tvrdnjom da je nakon obnove Justinijanove vlasti nad Liburnijom, ona vraćena pod vlast grčkog cara. To je dakako neprijeporno, a neprijeporno je i da su pod vlast grčkog cara pali i Cissa i Zadar jer leže na teritoriju Liburnije.

Ali, biskupa Vindemija nije moguće povezati s liburnijskom Cissom. Vindemije je bio istarski biskup. O tome imamo vrlo pouzdanu vijest Pavla Đakona koji piše da je patricij Smaragd došao iz Ravene u Grado i uhapsio »tri istarska biskupa, tj. Ivana iz Poreča, Severa (iz Tergeste) i Vindemija«. ¹²⁷ Na istom mjestu javlja Pavao Đakon da je 591. god. bio sabor u Maranu i da je na njemu sudjelovao uz mnoge biskupe, među njima biskupe Altina, Verone, Pule, Poreča itd. i Vindemije. Pavlove su vijesti upravo u ovome dijelu vrlo pouzdane jer ih je, kao što je poznato, preuzeo od biskupa Secunda koji je živio koncem VI. i početkom VII. stoljeća. U to doba »Istra« je priobalno primorsko područje nekadašnje rimske provincije *Venetia et Histria*. ¹²⁸ Zato i papa Grgur I piše 595. god. *Petro et Providentio episcopis de Histria*, a znamo da je Petar bio biskup Altina. Upravo zato što je »Istra« obuhvaćala i današnje šire venecijansko područje, u znanosti postoji dugotrajni spor da li je Vindemije bio biskup Cenede ili istarske Cisse pa prvu tezu zastupaju Ughelli, Cappelletti, Benussi, Kos, Parentin itd., dok drugu tezu zastupaju De Vergottini, Kehr, Lanzoni, Cabrol-Leclercq, Udina, Cuscito Carile-Fedalto i drugi. Mi smo to pitanje podrobno analizirali i pokušali dokazati da je prva teza mnogo vjerojatnija. ¹²⁹

Ako bi se htjelo pripisati Vindemija liburnijskoj Cissi, onda bi bilo potrebno dokazati da je koncem VI. stoljeća pojam »Istre« obuhvaćao i kvarnerske otoke. To je, dakako, nemoguće iz mnogo razloga. Usto bilo bi skrajnje čudno da se na sinodima akvilejskog patrijarha pojavljuje kesanski biskup, a nikada nijedan krčki, osorski ili rapski.

b) Prema N. Klaić protupapa Honorije II, koji je vodio borbu s papom Aleksandrom II, pripadao je »taboru cara Henrika«. On je »svrgnut u Rimu tek 31. svibnja 1064. god.«. ¹³⁰

Poznato je da je Aleksandar II bio izabran i konsakriran za papu 1. listopada 1061, a da je uz podršku njemačkog dvora Honorije II kao antipapa bio izabran u Baselu 28. listopada iste godine. Koncem ožujka 1062. godine Honorije II dolazi s lombardskom vojskom pred Rim, ali je već idućeg mjeseca došlo u Njemačkoj do dvorske revolucije u kojoj je majka malodobnoga kralja Henrika IV udaljena s dvora i osnovano novo regentstvo na čelu s tada najmoćnijim čovjekom u Njemačkoj, kelnskim nadbiskupom Annonom, izrazitim i odrješitim pristašom crkvene reforme. Zato već u svibnju 1062.

ciji (*Beverlan vs dygotaro*), ali i to samo zato što su Franci držali unutrašnjost Furlanije pa mu zato nije preostalo ništa drugo nego da se s vojskom mučno probija uz more do Ravene. Totilin je vojskovođa Teja u međuvremenu podigao oko rijeke Po obrambenu liniju.

¹²⁷ Pavao Đakon, *Hist. Lang.* III 26.

¹²⁸ Podrobnosti vidi u Margetić, Lujo, Neka pitanja u vezi s Istrom (I-VII stoljeće), *Ziva antika* 32, 1982, 75 i dalje.

¹²⁹ Vidi Margetić, Lujo, *Histrica et Adriatica*, Trieste 1983, 126 i d.

¹³⁰ N. Klaić, *op. cit.*, 172.

godine dolazi u Rim predstavnik njemačkog dvora i vještim diplomatskim potezima udaljava Honorija iz Rima te stvara pretpostavke za otvoreno priznanje pape Aleksandra II. Do toga dolazi koncem 1062. god. Nadmudreni Honorije II shvaća da je prevaren pa se iz svoje biskupije (Parma) ponovno vraća pred Rim u svibnju 1063. godine i pokušava ga osvojiti, ali, kako je već odavno napušten od Njemačke, stvar svršava na jedini mogući način: njegovi »pristaše« ga hvataju i on se uspijeva osloboditi tek plaćanjem visoke otkupnine pa se početkom 1064. god. jedva nekako uspijeva izvući iz Rima i vratiti u svoju biskupiju.

Dakle, već od travnja 1062. godine Honorije II nema više potporu njemačkog dvora i politički je beznačajan.

c) Po N. Klaić »jek borbe između dva velikana, Grgura VII i cara Henrika IV« pada upravo u doba o kojem raspravljamo pa se papin prijedlog upućen danskom kralju 25. siječnja 1075. može »odnositi samo na Zvonimira« jer je on »zaista drski heretik, Grgurov protivnik, jer je još uvijek u taboru cara Henrika IV«. ¹³¹ Zvonimir »dolazi iz budimskog dvora« pa je zbog toga »jedan od najodličnijih velikaša u protureformnom taboru cara Henrika IV«. ¹³²

Međutim, 1074—1075. godine vrijeme su vrhunca sukoba između pape Grgura VII i njegova »vazala« Roberta Guiscarda. U tome žestokom sukobu papa se laća čak i dvostrukoga izopćenja Roberta, prvi put 1074, a drugi put 1075. godine.

Naprotiv, te se godine ne mogu nikako smatrati »jekom borbe« između Grgura VII i kralja Henrika IV. ¹³³ Papa npr. još u prosincu 1074. god. piše poznato prijateljsko pismo kralju, a ako je i dolazilo do nesporazuma, i papa i kralj su ih nastojali izgladiti jer im otvorena svađa nije bila u interesu: papa je imao teških briga s Robertom, a kralj sa Saksoncima. Tako je npr. papa u veljači 1075. god. suspendirao njemu nesklona bremenskog biskupa Liemara — ali je ubrzo povukao suspenziju. Papa čak nije reagirao ni onda kada je kralj popunio ispražnjenu bambersku biskupsku stolicu na način, koji se nikako nije mogao sviđati papi. Itd. Tek 8. prosinca 1075. godine odlučuje se papa na neobično oštro pismo kralju. To je značilo otvoreni prekid i sada doista dolazi do žestokog sukoba pa se 24. siječnja 1076. godine na sinodu u Wormsu donosi »dekret o skidanju« Grgura VII s papinske stolice.

Ukratko, do 1075. god. vladala je među papom i kraljem dvosmislena situacija: nisu se voljeli, ali su se pretvarali da su kakvi-takvi »prijatelji«.

Ta se situacija odražavala i na ugarski dvor, gdje je, kao što je poznato, ¹³⁴ Salomon bio kraljev štićenik, a Gejza uživao papine simpatije. Pa ipak, papa još u listopadu 1074. god. izričito priznaje Salomonu pravo na ugarsko kraljevstvo, makar mu je srce uz Gejzu. A Salomon su i Gejza približno onoliko »prijatelji« koliko i papa i kralj Henrik.

¹³¹ N. Klaić, Pobjeda, op. cit., 179.

¹³² Ibid, 160.

¹³³ Podrobnosti u Margetić, Međunarodni položaj, cit., 103—104.

¹³⁴ Vidi npr. F Kempf, Grgurovska reforma (1046—1124), 422.

Je li u toj dvosmislenoj situaciji na ugarskom dvoru Zvonimir bio uz Gejzu i papu, ili uz Salomona i kralja? Iz mnogih razloga čini nam se mnogo vjerojatnijim ono prvo.

Iz toga proizlazi još nešto. Koncem 1074. i početkom 1075. odnosi Grgura VII i njemačkog kralja nisu bili takvi da bi papa smatrao heretikom svakoga tko pristaje uz kralja Henrika. Dakle, čak da je Zvonimir i pristajao uz Salomona, što ne vjerujemo, opet ga papa ne bi u siječnju 1075. god. zvao heretikom, jer bi to onda bio za njega i Salomon. Bilo kako bilo, papino pismo danskom kralju iz siječnja 1075. godine u kojem se spominju »heretici«, ne odnosi se i ne može se odnositi na hrvatsku povijest.

Naprotiv, u 1075. godini papa mrzi iz dna duše Roberta Guiscarda i sve što je u vezi s njime izgleda mu krajnje zlo i opako. Prema tome, ispravna je teza da je papa pod hereticima mogao u to doba misliti samo na Roberta i njegove Normane.¹³⁵

5. U ispravama iz druge polovice XI. stoljeća Zvonimir se pojavljuje tek od 1071/2. godine, i to najprije kao ban, da bi tek 1075. godine nakon što je od papina legata primio *regnum Croatiae et Dalmatinarumque* u leno, postao kraljem Hrvatske i Dalmacije.¹³⁶ Jedan jedini izvor, Bečka ilustrirana kronika iz druge polovice XIV. stoljeća zove Zvonimira »kralj Dalmacije« u vrijeme ugarskih vladara Salomona i Gejze, dakle, svakako u vrijeme kada je još sigurno bio živ kralj Krešimir.

Vjerodostojnost toga podatka ovisi dakako o stupnju vjerodostojnosti vijesti o pomoći ugarskih vladara Zvonimiru, kakva se nalazi u Bečkoj ilustriranoj kronici.

Po N. Klaić ta je vijest vrlo vjerodostojna. Pa ipak, u vrijeme kada se tim pitanjem najviše bavila, tj. 1965. i 1966. i N. Klaić je titula *rex Dalmacie* smetala pa je dala tumačenje da taj naziv »ne čini više historičaru toliku poteškoću«, i to »zbog neujednačenih termina«, a uostalom, dodaje N. Klaić, »vijest je vrlo lako mogla biti zapisana tada kada je Zvonimir doista bio kraljem«. ¹³⁷ U drugom radu koji je u to vrijeme bio objavljen N. Klaić kaže: »Možda (potcrtala N. K.) je autor zaista pogriješio kad je Zvonimiru dao

¹³⁵ Usp. D. Gruber, Slavić, kralj hrvatski, Prosvjeta XIV, 1906, br. 9—12; Isti, Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti, Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. Zemaljskog arhiva, XX, 1918, 227 i d. N. Klaić, Problem Slavca i Neretljanske krajine, Zgodovinski časopis XIV, 1960, 98 s pravom ističe da je Gruber »s uspjehom ukazao na usiljeno Šišićevo mišljenje«.

¹³⁶ N. Klaić s pravom ističe veliku važnost poznatih četiriju podataka o Zvonimiru kao banu. Ona ispravno zaključuje da su sastavljači tih krivotvorina imali »u rukama *autentične podatke o Trpimirovićima i njihovim banovima*« (potcrtala N. Klaić). Svakako, ako su ti podaci vjerodostojni za Zvonimira, onda to vrijedi i za Krešimira. U posljednjoj od te četiri isprave koja se po današnjem računu može datirati 25. III. 1073—25. III. 1074, kaže se:

In nomine domini nostri Iesu Christi et eiusdem incarnationis anno millesimo septuagesimo tertio. Regnante Cresimiro Croatiae, bano Suinimiro (CD I, 133).

Ne bismo se prema tome mogli složiti s tvrdnjom da je Zvonimir već 1072. god »mogao naslijediti Krešimira« (op. cit., 161).

¹³⁷ N. Klaić, Historijska podloga, cit., 274.

naslov rex.¹³⁸ U najnovijem pak prilogu iz 1986. god. N. Klaić je eksplicitno prihvatila podatak Bečke kronike o Zvonimiru kao kralju Dalmacije. On je to po N. Klaiću postao nakon što su mu ugarski vladari pomogli osvojiti dio bizantske Dalmacije. To se dogodilo, kako sada tvrdi N. Klaić, između 1064. i 1067.¹³⁹

Međutim, ako se doista želi vjerovati Kronici, onda treba Zvonimiru priznati naslov kralja Dalmacije i prije nego što su mu ugarski vladari pomogli. Naime, vijest Kronike glasi da je »Zvonimir kralj Dalmacije« zamolio za pomoć Salomona i Gejzu protiv svojih neprijatelja koji su zauzeli »dalmatinsku marku«. Ugarski su vladari sakupili vojsku i otišli »u Dalmaciju« i »u cijelosti je povratili« Zvonimiru. Dakle, iz te vijesti bi proizlazilo:

- 1) da je Zvonimir bio kralj Dalmacije prije pomoći ugarskih vladara,
- 2) da su »dalmatinska marka« i Dalmacija jedno te isto,
- 3) da je Zvonimir nakon ugarske intervencije ponovno zavladao čitavom Dalmacijom.

Već smo u prvom dijelu ovoga rada rekli da ta vijest ima istu vrijednost kao i ona druga vijest iste Kronike po kojoj je Ladislav I »prvi podložio Dalmaciju i Hrvatsku svojoj vlasti«. Iz tih dviju vijesti Bečke kronike smije se zaključiti po našem mišljenju samo jedno: Salomon i Gejza ranije, a Ladislav I kasnije, doista su intervenirali vojskom u našim krajevima. To i ništa više.

6. N. Klaić ne slaže se s našom interpretacijom vijesti iz Korčulanskog kodeksa. Naša interpretacija rezultira iz uzimanja u obzir drugih vijesti iz toga doba.

Potvrda pape Aleksandra II odluka splitskoga sabora, približno iz doba na koje se odnosi vijest Korčulanskoga kodeksa, tj. neko vrijeme nakon što je Aleksandar II stupio na papinsku stolicu, adresirana je *regi et episcopis Dalmatiarum*¹⁴⁰ odnosno prema *Corpus iuris canonici episcopis et regi Dalmatiae*.¹⁴¹ Papa dakle priznaje Krešimira za kralja »Dalmacija« (u pluralu), naime šireg dalmatinskog područja u smislu kasnoantičkog pojma *Dalmatiae*.¹⁴²

¹³⁸ N. Klaić, Da li je postojala, cit., 138.

¹³⁹ U svom radu Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike (Zgodovinski časopis XIX—XX, 1965—1966, 125—138), N. Klaić tvrdi da su »Hauptmann i Klebel uspjeli dokazati samo to da je Ulrik I otuđio Meraniju« (op. cit., 129). Ali, ako je doista Zvonimiru uz pomoć ugarskih vladara poslije 1070. god. »pošlo za rukom zavladatai (...) kasnijom Meranijom« (N. Klaić, Izvori, cit., 68), onda Ulrik I ne bi mogao otuđiti Meraniju što su po N. Klaiću navodno uspjeli dokazati Hauptmann i Klebel, jer je i po N. Klaiću 1079. god. »Meranija bila još u rukama porodice Weimar-Orlamünde« (N. Klaić, Da li je postojala, cit., 131). Vjerojatno je riječ o *lapsus calami* (Ulrik I umjesto Ulrik II) i o previdu (tj. da je navodno Zvonimir uspio zavladatai Meranijom).

¹⁴⁰ CD I, 95.

¹⁴¹ Ibid., 96.

¹⁴² O nazivu »*Dalmatiae*« koji se pojavljuje već u antici vidi detaljnije Margetić, Lujo, Neka pitanja u vezi s Istrom (I—VII stoljeće), Živa antika, 32 god., Skopje 1982, 74—75.

koji je obuhvaćao kasniju Hrvatsku i bizantsku Dalmaciju, tj. dalmatinske gradove. Drugim riječima *rex Dalmatarum* ili *rex Dalmatiae* u potvrdi pape Aleksandra II nije drugo nego *rex Croatiae et Dalmatiae*. Taj pouzdani podatak treba po našem mišljenju povezati s viješću Korčulanskoga kodeksa da je Krešimir postao papin vazal. Riječi su Kodeksa vrlo indikativne: Krešimir je po shvaćanju pape ponovno postao kraljem *a parte sancti Petri*. To je u to doba karakterističan i omiljen papin način utvrđivanja okolnosti da je neki vladar po shvaćanju pape primio svoje posjede u leno od pape i prema tome po shvaćanju pape postao njegov vazal. Takav način izražavanja upotrijebio je npr. Aleksandar II i u ugovoru s francuskim velikašima po kojem će osvojene španjolske zemlje primiti kao velikaše *ex parte sancti Petri*,¹⁴³ a slično javlja i Malaterra da je papa jednom prilikom odobrio (*concessit*) Robertu Guiscardu da zemlje koje je u Kalabriji i Siciliji osvojio drži »*de sancti Petri haereditali feudo*«.¹⁴⁴

Po Korčulanskom kodeksu prije insceniranog procesa Krešimir je samo *princeps Chroatorum*, nakon toga procesa on postaje papinim vazalom u »onoj zemlji«, naime, po nama, u onoj zemlji nad kojom mu isti papa u isto vrijeme priznaje kraljevsku vlast, tj. u »Dalmacijama«.

N. Klaić shvaća vijest Korčulanskoga kodeksa ovako: Krešimir je bio kralj Hrvata; on je ubio svoga brata, ali mu je papa »oprostio« i vratio mu — Hrvatsku. Restriktivno tumačenje N. Klaić vijesti Korčulanskoga kodeksa bilo bi točno ako ne bismo vodili računa o istovremenom priznanju istoga pape da je Krešimir »*rex Dalmatarum*« odnosno »*rex Dalmatiae*« i kad ne bi postojale druge vijesti iz raznih dalmatinskih gradova koji su Krešimiru također priznavali naslov kralja Hrvatske i Dalmacije. Ako prihvatimo da su sastavljači isprava koje su datirane s XI. stoljećem imali pred sobom autentične podatke o Trpimirovićima, kao što to s pravom tvrdi N. Klaić, onda ne možemo odbaciti Krešimirovu titulu kralja Hrvatske i Dalmacije u dataciji Lovrove isprave iz 1068. god. (Split), kesanske iz 1071. god. (Rab), darovnice Zovine i njegove braće iz 1072. god. (Nin) itd.

Od svih tih isprava najviše nas zanimaju isprave iz kvarnerskoga područja. Riječ je o nekoliko isprava koje su sastavljene na Rabu. Njihov je oblik i sadržaj nažalost nezadovoljavajući.

Tako je isprava o osnutku samostana Sv. Petra¹⁴⁵ na Rabu sačuvana u vrlo kasnom prijepisu u kodeksu *Documenta diocesis Arbensis*. Nju je, po svemu se čini, dao sastaviti rapski biskup Stjepan sredinom XIII. stoljeća. Biskup u svojoj potvrdi tvrdi da je na originalnoj ispravi postojao pečat biskupa Drage, čije se ime nalazi na kraju te isprave (*Ego Drago episcopus signum feci*) i da je i on, Stjepan, dodao još i svoj pečat. Biskup Stjepan nastavlja da je tu darovnicu dao redigirati u javnu ispravu (*redigi in publicum instrumentum*), što znači, mislimo, da je na osnovi starijeg predloška dao sastaviti ispravu po ukusu sredinom XIII. stoljeća. Ispravu je prepisao Michael Federici, a onda ju je sredinom XV. stoljeća prepisao Antonius Nimoreus

¹⁴³ Podrobnosti u Margetić, Odnosi Petra Krešimira, cit., 232 i d.

¹⁴⁴ Malaterra, cit., 1. I, c. XIV (15).

¹⁴⁵ CD I, 85—87.

Ne možemo znati kako je izgledao predložak po kojem je biskup Stjepan sastavio javnu ispravu, ali taj predložak davao je, čini se, biskupu Stjepanu neke približne podatke o vremenu nastanka. Po Luciju i kasnijem prepisivaču Petru Goziniću početak je isprave glasio ovako: *Ab incarnatione D. N. Iesu Christi 1062. Indictione 15. Imperii moderante habenas Domino Comneno, Croatiae Dalmatiaeque regimen. D. gubernate Petro.*

Međutim, u sačuvanom kodeksu tekst je nešto drukčiji: *Ab incarnatione domini nostri Iesu Christi millesimo sexagesimo secundo, indictione tertia decima, imperii moderante habenas domino Comneno Crouatie Dalmatieque regnum domino gubernante Petro.* Obje varijante povijesno su netočne.

Naime, Izak III Komnen abdicirao je 22. studenog 1059, a 13. indikcija odnosila bi se na vrijeme od 1. rujna 1059. do 1. rujna 1060. Usto riječ *secundo* je u kodeksu precrtana. Po Stipišiću i Šamšaloviću Lucije je korigirao indikciju u 15. da bi mu se slagala s godinom 1062. Ali, to nije nimalo sigurno.

Smatramo vrlo vjerojatnim da je sastavljač isprave u XIII. stoljeću pred sobom imao (vjerojatno u analima rapske crkve) podatke o caru Komnenu i o kralju Hrvatske i Dalmacije i da ih je »dosta dobro« kombinirao s podacima o godini i indikciji, samo što je spomenuo Izaka Komnena »malo prekasno«, a kralja Hrvatske i Dalmacije »malo prerano«. Ipak, za nas je ovdje od interesa samo to da je sastavljač imao neke lokalne podatke o tome da je Krešimir priznavan kraljem Hrvatske i Dalmacije.

Druga isprava rapske provenijencije krivotvorina je iz kraja XII. ili početka XIII. stoljeća.¹⁴⁶ Riječ je o poznatoj potvrdi kralja Krešimira granica rapske biskupije u kojoj se uz srpanj 1071. i indikciju devetu spominje papa Aleksandar i Krešimir *rex Dalmatinorum ac Chroatorum*. Krivotvoritelj je imao podatke koji vrlo uvjerljivo djeluju. Naime, dok je Bizant doista imao još 1059—1060. neprijeporno vrhovništvo nad Rabom, to se ne može reći za 1071. godinu kada je reformno papinstvo bilo u punom zamahu. Spominjanje Aleksandra VI za to vrijeme vjerojatno po analima rapske crkve djeluje uvjerljivo, a vremenski podaci su besprijekorni: u srpnju 1071. godine bila je deveta indikcija. Nema dakle razloga da ne povjerujemo starijem predlošku po kojem je Krešimir kralj ne samo Hrvatske nego i Dalmacije. Inverziji (umjesto Hrvatske dolazi na prvo mjesto Dalmacija) ne treba se čuditi na Rabu, koji je stajao oduvijek pod utjecajem Mlečana, koji su duždu priznavali titulu u kojoj je Dalmacija iz razumljivih razloga dolazila uvijek ispred Hrvatske.

Što se pak tiče treće rapske krivotvorine, »kesanske isprave« iz 1071. godine,¹⁴⁷ ona je vjerojatno iskovana tek pri kraju XIII. stoljeća. I ona se datira s 1071. godinom, devetom indikcijom i *tempore Cresimiri, Dalmatinorum ac Chroatorum regis*. Čini se da je i ona rađena po nekom starijem predlošku pa unatoč nekim očitim naivnostima — npr. izdavač tvrdi za sebe »nos Kesensis communitas«, a u to je doba »komuna« velik anakronizam — ipak joj bar u pogledu uvodnih podataka treba pokloniti vjeru.

¹⁴⁶ Ibid., 123.

¹⁴⁷ Ibid., 124.

Tri rapske isprave, krivotvorene u raznim vremenima, nazivaju Krešimira hrvatskim i dalmatinskim kraljem. Ako podaci naših krivotvorenih srednjovjekovnih isprava uopće nešto vrijede, onda to dokazuje da je Krešimir bio priznavan i kraljem u Dalmaciji, i to u njezinu sjevernom dijelu, još u 1071. godini.

Kako je pak osorski evanđelistar, u kojem se spominje »*rex noster*« pišan ili 1071. ili 1080. godine,¹⁴⁸ i kako je iz razloga koje smo naveli u prvom dijelu ovoga rada vjerojatniji prvi termin, to se i taj podatak odnosi na Krešimira: ako je Krešimir na Rabu još 1071. god. kralj Hrvatske i Dalmacije, onda je osorski *rex noster* iz iste godine očito također Krešimir.

Od kvarnerskih otoka preostaje još Krk. Za taj otok raspoložemo samo izvještajem Tome Arcidakona o događajima na Krku šezdesetih godina XI. stoljeća. Po našem mišljenju pažljiva analiza toga izvještaja upućuje na tezu da je u to vrijeme Krešimir doista vladao tim otokom. To naše mišljenje izazvalo je vrlo veliko protivljenje N. Klaić, koja smatra da ta naša tvrdnja »nije vrijedna da bismo s njom gubili vrijeme tražeći (...) izvor na koji bi se Margetić pri stvaranju ove 'teorije' mogao oslanjati.«¹⁴⁹ I nadodaje da se ni »Toma Arhidakon u svom opisu shizme ne usudi dati bilo kakvu ulogu hrvatskom kralju« pa kao dokaz tome navodi u bilješci Thomas, str. 49—55.¹⁵⁰

Ipak mislimo da su naše dedukcije iz podataka što nam ih pruža Toma Arcidakon uvjerljive. Evo tijeka našeg dokazivanja, skraćenoga na najnužniji minimum:¹⁵¹

Neprijeporno je da je Tomina »priča namjerno tako iskrivljena da se teško može u njoj razabrati historijsku jezgru.«¹⁵² U Tominoj se priči u središte zbivanja »shizme« na Krku postavlja borba oko glagoljice i slavenske službe božje. Ipak, to je samo Tomina interpretacija događaja na Krku, koja je proistekla iz njegova fanatična protivljenja glagoljici, slavenskom jeziku i uopće svemu onome što je njemu kao latinašu bilo duboko strano. Kako je upravo u njegovo doba došlo do makar i ograničena priznanja glagoljice i slavenskog jezika u božjoj službi na Krku i u Senju, Toma je želio dokazati kako su glagoljaši već 200 godina ranije, u XI. stoljeću, bili neprijatelji rimske crkve.

Prava povijesna istina koju je Toma prikrio, očito je u nečem drugom. Evo u čemu. Centralna ličnost Tomina prikaza je svećenik Ulfo koji je očit i nesumnjiv protivnik reformnoga papinstva. Što i koga zastupa Ulfo protiv

¹⁴⁸ N. Klaić, op. cit., 158 pogrešno: »između 1071 i 1081«.

¹⁴⁹ Ibid., 199.

¹⁵⁰ Ibid., 198. U svom radu Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV stoljeća (Zbornik »Zadar«, Zadar 1964, str. 157) N. Klaić je bila mišljenja da se »s obzirom na Tomin opis crkvenih prilika na Krku kao i na to da gradovi i općine na kvarnerskim otocima nisu pozvale Normane (...) može pretpostaviti da je Krešimir ondje imao i stvarnu, a ne samo nominalnu vlast«. Kao dokaz toj svojoj tvrdnji navela je djelo Tome Arcidakona, 49—54.

¹⁵¹ Podrobnije u Margetić, Uzmak, cit.

¹⁵² Tako Ritig, Svetozar, Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku, I, Zagreb 1910, 215.

reformnoga papinstva? Nemoguće je da bi on zastupao interese njemačkoga dvora i da bi bio poslan iz Akvileje. Naime, već od travnja 1062. god. njemački je dvor prigrlio reformnu politiku rimske kunije, a akvilejski patrijarh Gotopoldo (1049—1063) u svemu je vjerno slijedio njemački dvor. Kako je 1063. godina bez ikakve sumnje vrijeme vrhunca Ulfove djelatnosti, njemački dvor i Akvileja, u to vrijeme već otvoreni prijatelji reformnoga pape Aleksandra II, nisu mogli slati Ulfa da se na Krku bori protiv reforme. Koja je dakle bila ta sila, neprijateljska Rimu, koja je bila zainteresirana za slanje Ulfa na otok Krk? Kao da ne bi smjelo biti sumnje: riječ je o Bizantu koji se u to vrijeme posvuda s mukom odupirao reformnom i agresivnom papinstvu. Usto je nevjerojatno da bi neki njemački svećenik došavši iz Akvileje mogao tako dobro vladati hrvatskim jezikom. Naprotiv, ako je Ulfo dolazio iz Zadra, njegov hrvatski jezik više ne čudi. Baš naprotiv.

Iz Tomine priče proizlazi nadalje da je narod na Krku očito pristajao uz glagoljaše, slavensku službu božju i, što je najvažnije, Ulfa. Pa ipak, kada 1063. god. dolazi papin legat, kardinal Ivan, on bez opasnosti i poteškoća održava zbor naroda i kiera, hvata Ulfa i odvodi ga u Split u dugogodišnji zatvor. Očito je da je netko morao dati vojnu i upravnu podršku papinu legatu. Bez takve podrške papin legat ne bi mogao provoditi papinu politiku. U to vrijeme, kao što smo pokušali dokazati, Krešimir je čvrsto uz papu pa ne vidimo tko bi to drugi mogao i htio na Krku dati prijeko potrebnu podršku kardinalu Ivanu, ako ne Krešimir.

Dakle, na Rabu se u tri kasnije sastavljene isprave na temelju starijih predložaka priznaje bar do 1071. godine Krešimiru titula kralja Hrvatske i Dalmacije, a na Krku je po Tominoj priči o »shizmi« papin legat uspio uz pomoć svjetovne propapinske vlasti uhvatiti protivnika reformnog papinstva Ulfa. Ta svjetovna propapinska vlast na Krku ne može biti nitko drugi nego u to doba propapinski kralj Krešimir. Isto to vrijedi, dakako, i za »našeg kralja« na Cresu 1071. godine.

Prema tome, sve upućuje na to da je Krešimir imao stvarnu vlast nad Krkom, a da su mu kraljevsko pravo nad Dalmacijom priznavali i na Rabu i Cresu.

7. N. Klaić se ne slaže s našom tvrdnjom da su se papa i Krešimir ubrzo našli u protivnim taborima. Ne vidimo zašto bi i činjenica razlaza i razlozi razlaza bili neprihvatljivi. Ako u 1067. godini nalazimo u Zadru¹⁵³ u jednoj ispravi spomenute i kralja Krešimira i katapana čitave Dalmacije kao bizantskog vojnog funkcionara, a dvije godine kasnije u Ninu¹⁵⁴ ponovno obojicu, onda taj podatak (premda iz inače neautentičnih isprava) govori vrlo uvjerljivo o prisutnosti Bizanta u Dalmaciji upravo u vrijeme u koje je i inače zajamčen bizantski privremeni oporavak. Razlozi pak za to novo kratkotrajno povezivanje Krešimira i Bizanta nisu ništa manje jasni. Naime, u Splitu, gdje je propapinska struja na čelu s nadbiskupom Lovrom, držala vlast, Lovro se ponaša vrlo samouvjeren, posve u skladu s koncepcijom reformnog papinstva da njegovi vazali treba da mu pomognu da ono igra glav-

¹⁵³ Ibid., 107.

¹⁵⁴ Ibid., 109.

nu ulogu, a da vazalima pripada čast omogućiti jačanje papinstva. Lovro u jednoj svojoj ispravi,¹⁵⁵ koja djeluje u svemu vrlo uvjerljivo i koja je sačuvana u vrlo ranom prijepisu, priznaje doduše Krešimiru da je »kralj Hrvata i Dalmatinaca« pa nema razloga da tom podatku iz datacije ne vjerujemo, ali on donosi odluke s nesumnjivo javnopravnim značajkama. On kaže da je podijelio (*concessimus!*) obdarenom samostanu neke zemlje, on određuje (*stabilivimus!*) oslobođenje samostana od nekih podavanja itd. I inače se dobiva dojam da je Krešimir u dalmatinskim gradovima bio priznavan kao kralj više formalno nego stvarno. Nije li takvo ponašanje reformnog papinstva moralo Krešimira pozlijediti?

S druge strane, Krešimirov prijelaz u bizantski tabor morao je biti shvaćen od papinstva kao vazalova nevjera pa je trebalo samo da se Bizant nakon svoga ponovna slabljenja poslije 1069. godine povuče iz Dalmacije, da propapinske snage odmah nametnu Krešimiru Zvonimira kao bana. Time je Krešimirov zalaz neumitno počeo. Hvatanje Krešimira u studenom 1074. godine samo je zadnji čin Krešimirove drame.

8. Prema našim analizama iz prvoga dijela ovoga rada proizlazi da je do ugarske intervencije u prilog Zvonimiru došlo 1071. godine. Zvonimir se pojavljuje kao ban u dvije isprave koje su datirane s 1070. god. (godina *ab incarnatione*) i indikcijom 9. Indikcija 9. trajala je od 1. rujna 1070. do 31. kolovoza 1071. Ako pretpostavimo da je godina u tim ispravama bilježena s kalkulus florentinus, 1070. god. trajala je od 25. III. 1070. do 25. III. 1071. Dakle, prve vijesti o Zvonimiru kao banu odnose se na vrijeme od 1. rujna 1070. do 25. ožujka 1071. Ne izgleda li vrlo vjerojatnim da je Zvonimir nametnut Krešimiru za bana upravo ugarskom intervencijom u njegovu korist? Usto, po našoj tezi, ugarsku intervenciju u korist Zvonimira treba povezati s ugarskim napadajem na Rab, a taj se dogodio za vrijeme biskupa Domane. Kako je u Rabu u poznatoj kesanskoj ispravi zabilježen biskup Drago 1071. god. i devete indikcije, to znači da je Drago živio sigurno još 23. III. 1071. Tek nakon toga vremena dolazi u obzir biskup Domana. Iz toga bi slijedilo da je ugarska intervencija u korist Zvonimira uslijedila približno u ožujku 1071. godine, da je tada Zvonimir nametnut Krešimiru kao ban i da je odmah nakon toga napadnut i Rab.¹⁵⁶

9. U svom prethodnom radu o Krešimiru i Amiku upozorili smo na okolnost da je papa nakon nestanka Krešimira priznao za kralja Hrvatske i Dalmacije Zvonimira, i da »nije ni pomišljao na to da bi na hrvatsko-dalma-

¹⁵⁵ CD I, 109—112. Isprava djeluje vrlo vjerodostojno, a nastala je možda čak koncem XI. stoljeća pa su vijesti iz nje osobito uvjerljive.

¹⁵⁶ N. Klaić opetovano podvlači da sve naše postavke o borbama oko Raba za biskupa Domane ruši dokazana tvrdnja Prage da »do tzv. prvog čuda sv. Krištofora uopće nije moglo doći iz jednostavnog razloga što je svečana relikvija koja je građane tobože spasila od Varjaga donesena u Rab potkraj XII st., dakle sto godina poslije 'čuda'! Prigovor nije na mjestu. I Praga i N. Klaić i svi drugi prije njih smatrali su da je do napada na Rab za biskupa Domane doista došlo. Razlikujemo se samo u tome što su ti napadači po njima južnotalijanski Amikovi Normani a po nama Ugri. Zašto bi legendarni podatak o pomoći Sv. Krištofora više obarao našu tezu o Ugrima kao napadačima od protivne teze o Normanima?

tinskom prijestolju priznao Krešimirova sina«. Nespretni način izražavanja — »sin« umjesto »nasljednik« — manje je pritom važan¹⁵⁷ od okolnosti na koju uopće nismo obratili pažnju jer nas je u tom radu zaokupljao problem odnosa Krešimira i Amika.

Naime, izgleda da je papa ipak priznao na hrvatsko-dalmatinskom prijestolju onu osobu koja je na to prijestolje po nasljednom pravu doista imala pravo, tj. Zvonimira. Papa nije samovoljno tražio pogodnu osobu i onda je »imenovao«. On je »poštivao« red nasljeđivanja u hrvatskoj vladarskoj kući i priznao Zvonimira, koji je po oštroumnoj Baradinoj intuiciji Trpimirović. Samo, da bi do toga za papu povoljnog rezultata došlo, trebalo je pret hodno udaljiti Krešimira i najbližeg pretendenta na prijestolje, Stjepana. Možda je Krešimir abdicirao, a možda je umro uskoro nakon što ga je Amiko uhvatio. Za Stjepana znamo da je »zbog svojih grijehova« ušao u samostan. Stjepan je još 1066. god. *dux*, dakle predodređen za nasljednika. Što se to dogodilo između 1066. i 1078? Čini nam se mnogo vjerojatnije da je do nestanka Stjepana s političke scene došlo u isto vrijeme kada je i Krešimir uhvaćen, drugim riječima da su papa i Zvonimir uklonili sve one koji su bili na putu »legalnom« proglašenju Zvonimira za kralja Hrvatske i Dalmacije. Nakon uklanjanja Krešimira i Stjepana, Zvonimir je kao Trpimirović doista na redu da preuzme »teško breme« kraljevanja.

10. Problematika hrvatskog kraljevstva (*regnum Croatiae et Dalmatiae*) u godinama 1071—1075. ovime nije ni izdaleka iscrpljena. Nismo npr. uopće dotakli aktivnu politiku Hrvatske na njezinim južnim granicama, osobito prema Bizantu, jer bi nas to predaleko odvelo.

11. Zaključci prvoga dijela su ovo:

a) Praga je dokazao da je Legendu o Sv. Krištoforu napisao provenecijanski rapski biskup Juraj de Hermolais, a ne biskup Juraj iz prougarske obitelji Kostića, kao što to N. Klaić, prihvaćajući Farlatieve analize, smatra.

b) Praginom upozorenju da južnotalijanske Normane nisu talijanski izvori zvali Varjazi i konstataciji N. Klaić da ih tako nisu nazivali ni mletački ni dalmatinski izvori dodaje se da ih tako nisu zvala ni bizantska vrela.

¹⁵⁷ Mislimo da je ovu malu netočnost N. Klaić previše strogo osudila: »Vrijedi li se, na primjer, zaustaviti na njegovoj tvrdnji da Grgur VII nije htio dati Krešimirovo kraljevstvo *njegovom sinu?*« (potcrtala N. Klaić) pa na to daje bilješku u kojoj podrobno dokazuje da vijesti po kojima bi Stjepan bio Krešimirov sin ne mogu biti mjerodavne, a prema jednom »vrlo nepouzdanom podatku« Stjepan kaže da je naslijedio svoga — »*strica*« (potcrtala N. Klaić) (op. cit., 201).

Iz našega se teksta vidi da uopće nismo mislili na Stjepana niti ga spomenuli, jer kad o njemu inače govorimo (npr. u našem radu *Kekaumenos' Dobronja — ein kroatischer Herrscher des XI. Jahrhunderts*, Zbornik radova Vizantološkog instituta XXI, 1982, 45: nach dem Verschwinden des Königs Krešimir IV, bestieg den kroatischen Thron nicht sein Neffe, der Herzog Stefan itd.) kažemo za njega da je naslijedio svoga *strica* (potcrtao L. M.).

Uostalom, samo par redaka dalje kažemo »Krešimir i njegovi nasljednici«.

Smatramo da je osvrst N. Klaić na naše radove preoštro intoniran, a začuđuju i uvrede, kojima ne bi smjelo biti mjesta u znanstvenoj diskusiji.

c) U obećanju dalmatinskih gradova mletačkom duždu da neće dovoditi »Normane i strance« pod strancima treba misliti na propapinski nastrojene elemente ugarskog dvora.

d) Vijesti Bečke ilustrirane kronike o dvjema ugarskim vojnim intervencijama u Dalmaciji u XI. stoljeću tendenciozno su konstruirane da bi se njima pokušala dati moralna i zakonska podloga pravu ugarske vladarske kuće na Dalmaciju. Iz tih vijesti može se kao pouzdano uzeti samo to da su se ugarske snage doista pojavile na Jadranu dva puta u XI. stoljeću.

e) Ugarski napad na Rab o kojem govori Legenda o Sv. Krištoforu i vijest Bečke ilustrirane kronike odnose se oboje na pojavu ugarskih snaga u našim primorskim krajevima 1071. godine.

f) Praga je pokušao dokazati svoju tezu da je grof Amiko kao predstavnik pape i Zapada pod zastavom prozapadnog sveca Sv. Nikole uhvatio 9. svibnja 1075. godine hrvatskog kralja Krešimira (po ranijoj tezi prestolonasljednika Stjepana). Praga je zbog te svoje tendencije bio prinuđen bez uvjerljiva obrazloženja dataciju krivotvorene kesanske isprave promijeniti iz 1071. u 1075, a prenošenje tijela Sv. Nikole s Istoka u Bari unatoč suvremenim i vrlo pouzdanim vijestima apulijskih analista pomaknuti iz 1087. god. na ranije razdoblje.

Molimo čitatelja da uzme u obzir da smo prvi dio pisali prije nego što je objavljen rad N. Klaić o kojem raspravljamo u drugom dijelu. Naše opaske o stavu N. Klaić u vezi s kesanskom ispravom, o tome da papa nije ni na koji način sudjelovao u događajima o kojima je riječ itd. odnose se prema tome samo na ranije mišljenje N. Klaić, a ne i na njezin sadašnji stav.

12. Iz analize pak drugog dijela proizlaze ovi zaključci:

a) Baradina kronologija je ispravna u pogledu vremena Amikova hvatanja hrvatskog kralja (1074. godine) i Zvonimirove krunidbe (listopad 1075. godine).

b) Hrvatski kralj kojeg je Amiko uhvatio je Krešimir. Nema dokaza da bi Krešimir umro ranije.

c) Hvatanje hrvatskog kralja dogodilo se u studenom 1074, a ne u svibnju 1075.

d) Papa Grgur VII i kralj Henrik IV nisu se 1074. i 1075. god. konačno razišli. Papino se pismo, upućeno danskom kralju 25. siječnja 1075. godine, u kojem se govori o hereticima, odnosi na papina glavnog neprijatelja u to doba, Roberta Guiscarda, a ne na Hrvatsku.

e) Na sjevernom se Jadranu u šezdesetim i početkom sedamdesetih godina XI. stoljeća priznaje Krešimir kao kralj Hrvatske i Dalmacije. To dokazuju isprave rapske provenijencije, datirane u to vrijeme, naziv »*rex noster*« Osorskog evanđelistara, pisanog najvjerojatnije 1071. godine i izvještaj Tome Arcidakona »o shizmi« na Krku, po kojem je papin legat imao punu podršku svjetovne vlasti (dakle Krešimira) da uhvati Ulfa, važnu ličnost u protupapinskom taboru.

f) Pravo na kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije izvodio je Krešimir iz papina priznanja toga prava koje je sačuvano na izravan način u naslovu »*rex Dalmatiarum*« kako ga papa titulira, i na neizravan u Korčulanskom kodek-

su, koji je usto sačuvao i vijest da je papa smatrao Krešimira svojim vazalom.

g) Zajedničko pojavljivanje Krešimira i bizantskoga vojnog funkcionara potkraj šezdesetih godina u Zadru i Ninu dokazuje da je Krešimir u to vrijeme napustio papu i povezao se s Bizantom. Razlog ohlađenju odnosa pape i Krešimira treba tražiti u razočaranju Krešimira što mu papa nije dao jaču podršku na ostvarivanju stvarne vlasti nad onim dalmatinskim gradovima gdje su propapinski elementi bili vrlo jaki, osobito u Splitu.

h) Ugarska intervencija u korist Zvonimira (Bečka ilustrirana kronika) odigrala se približno u ožujku 1071. Ta intervencija ima za posljedicu namećanje Krešimiru Zvonimira kao bana. Odmah nakon toga ugarska vojska pokušava osvojiti Rab (Legenda o Sv. Krištoforu).

Riassunto

IL RETROSCENA DEL PRIMO ATTACCO DEGLI UNGARI CONTRO ARBE

Lujo Margetić

Il saggio rappresenta la continuazione della discussione aperta da N. Klaić nello «Jadranski zbornik» vol. 12.

L'autore sottolinea che i «Miracula sc. Christophori» sono stati scritti dal vescovo arbesano Giorgio Hermolais (e no Costizza!), sostenitore deciso di Venezia. Da questo fatto risulta la tendenziosità antiungarica della leggenda da lui composta.

Siccome i Normanni insediati nell'Italia meridionale non furono mai e da nessuno chiamati «Varaghi», cioè con il nome degli attaccanti del primo miracolo di S. Cristoforo, questa designazione noi può riferirsi ai Normanni menzionati. Inoltre, l'autore cerca di provare che in nessun caso si può prendere in considerazione il conte Amico in veste di capo degli attaccanti.

All'opposto, questo attacco era stato sferato dagli Ungari. L'analisi cronologica ha dimostrato che l'attacco è stata eseguito nell'1071, cioè quando, secondo il *Cronicon pictum vudobonense*, ebbe luogo l'intervento ungaro a favore di Zvonimir.

L'autore analizza separatamente la tesi di Praga, secondo la quale l'attacco contro Arbe fu sferrato dal conte Amico nel 1075. L'autore dimostra che Praga si trovò costretto a modificare la datazione di un documento falsificato da 1071 in 1075 e la datazione della traslazione delle spoglie di S. Niccolò a Bari da 1089 a un tempo anteriore al 1075.

La nuova datazione dell'evangelistario osseriano dimostra, a parere dell'autore, che il re croato, menzionato nell'exultet, è Cressimiro IV.

Nell'«appendice» l'autore prova che la cronologia degli eventi analizzati proposta da Mandić non regge e che Barada aveva ragione: la cattura di Cressimiro avvenne nel 1074 — in novembre e non in maggio — e che la coronazione di Zvonimiro è da collocarsi nel 1075.

Infine, l'autore prova che Cressimiro era stato riconosciuto re di Croazia e Dalmazia (e non solo di Dalmazia) e che egli riuscì ad impossessarsi dell'isola di Veglia.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

HISTORIJSKI ZBORNİK GOD. XL (1) str. 1—470, Zagreb 1987.

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUS, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Narudžbe šalžite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 5000 din.

Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1988.